

ERDÉLYI MÚZEUM

X. kötet.

1893.

X. füzet.

Orosz-magyar érintkezések

Mátyás király és a Jagellók korában.

Harmadfélszázadig fizetett adót Oroszország a *kipcaki* tatár khánságnak, míg végre III. *Vasziljevics* Iván hadai 1487 május 18-án bevették *Kazánt* s megfordították ezt a viszonyt. Barátságban maradt azonban *Krimmel*, mindamellet, hogy azt 1475 óta II. Mohammed szultán vetette fenhatósága alá s hűbérül adományozta *Mengli-Giráj* tatár khánnak. A khán nyíltan szövetekezett a nagyfejedelemmel s a közbenjáró szerepét játszotta közte és a szultán közt, kinek növekedő hatalma kezdettől fogva aggasztotta ugyan, ellenséges föllépésre azonban még nem ösztönözte a nagyfejedelmet. Iván czár a khán s a szultán követeit ép oly szívesen látta fényes fővárosában, Moszkvában, mint Ázsiából Persia és Dsagatáj, Európából a pápa, Velence, Dánia s Német- és Magyarország küldötteit. *Vjetka*, *Novgorod*, *Perm* és *Tver* elfoglalása s a svédekkel, lengyelekkel, litvánokkal vívott harczi után büszkén fogadhatta azt az üdvözetet, a melyben örömet fejezte ki *Mátyás* magyar király, hogy hatalmas így növekedik. Néhány évvel a magyar király halála után a magyarok őshazáját, *Jugriát* is birodalmához kapcsolta a czár, az oroszok ura, a hogy ettől fogva a külföldiek is nevezték.

Iván czár most már újból azt a politikát kezdette követni, a mely félezredéves volt épen, mint maga az orosz birodalom s melynek nyíltan ki nem mondott célja Bizancz elfoglalása. Bizanczi hercegnőt vett feleségül, a bizanczi kétfejű sast fogadta el egynek és oszthatatlannak nyilvánított birodalma czímeréül s 1464 óta az ő metropolitája kezdte gyakorolni az egykori konstantinápolyi patriarcha jogait. 1498-ban az első orosz követ, *Pletsej* Michail épen oly nyerseséggel lépett föl a szultánnal szemben, mint pl. 1853-ban *Mencsikoff*. S 1503-ban II. *Ulászló* magyar király már nyíltan sze-

mére vetette Ivánnak, hogy a magyarok és lengyelek csak azért nem támadhatnak teljes erővel Törökországra, mert Oroszország egyre fenyegeti őket; VI. *Sándor* pápa pedig arra kérte, béküljön ki a lengyel királylal, hogy az, és szövetségese, a magyar király, egyesülten nyomúlhassanak a megdöbbenően terjeszkedő törökök ellen.

Valóban, Oroszország újjászületése új korszakot jelöl a *keleti kérdésben* s vele Magyarország történetében, ha Vasziljevics Iván és Mátyás király közt még oly barátságosak voltak is a viszonyok. Lengyelország hatalmának növekedése ép oly alkalmatlan volt Orosz-, mint Magyarországra nézve. Oroszországot a litvániai, Magyarországot a cseh kérdés hozta meg hasonlósba Kázmér lengyel királylal, ki már 1472-ben is azért nem segíthette szövetségését, *Ahmet* kipcsaki khánt az oroszok ellen, mert erejét Mátyás kötötte le. 1482-ben, mikor újabb cseh-lengyel támadás fenyegette *Mátyást*, a két szláv ellenében egy harmadiknál, az orosznál keresett szövetséget.

1482-ben követül küldte hozzá *Iván deákot*, kétségkívül ugyanazt, ki még 1511-ben is aradmegyei tisztje volt a szerb származású Jaksicsoknak¹⁾ s mint ilyen, jártas lehetett a szláv nyelvekben. III. Iván szívesen látta őt Moszkvában s nemcsak elfogadta a felajánlott szövetséget, hanem egy titkos okiratban még abban is megegyezett, hogy az első alkalommal egyesülten támadjanak a lengyelekre. A kölcsönösen aláírt szövetséglevelet *Vilnában* cserélték ki az uralkodók; a nagyfejedelem azonban Iván deákkal együtt *Kuriczint* is beküldte Magyarországba, hogy személyesen üdvözölje a királyt.

Kuriczin előtt a szent keresztre esküdött a király, hogy hű szövetségese lesz Ivánnak s azután a szövetséglevél aláírt példányával bocsátotta vissza. A követ azonban útközben a törökök fogságába esett. Mátyás sürgette szabadon-bocsáttatását s a porta meg is nyugtatta őt, hogy azonnal útnak indította *Kuriczint Mengli Giráj* krimi tatár khánhoz, Iván czár szövetségéséhez, ki épen ekkortáiban foglalta el *Kievet* a lengyelektől. Az orosz-tatár-szövetségnek erre a diadalára *Kázmér* kénytelen volt abbahagyni az oroszok ellen nagy garral kezdett hadjáratát s hosszasabb tárgyalások után békére lépett a czárral. Mátyás király egy *Kelemen* nevű követe által figyelmeztette a czárt, hogy nemsokára haddal támad Kázmérra

¹⁾ *Tört. Társ.* 1890., 338. *Márki*, Arad Tört. I. 473.

s kérte, hogy megkötött szövetségek érdekében majd segítségére legyen.

Követe, *Kuzminszy Fedecz* által meg is ígérte ezt a czár, kijelentvén, hogy ragaszkodni kíván szövetségekhez, egyúttal azonban bővebb felvilágosítást kért a hadjárat tervéről. Iván, úgy látszik nem bízott Mátyás ígéreteinek őszinteségében s követe, Fedecz, ismételtén kifejezte abbéli gyanúját, hogy a szövetséglevél s Kuriczin dolgában valami álnokság történt. Már-már feltűnt a czárnak, hogy kelleténél tovább marad ki második követe, Fedecz is, midőn 1487 szeptemberében hozzáérkezett *Iván deák*, a király követe, s hírül hozta, hogy *István* moldvai vajdánál, a magyar király hűbéresénél, s a czár nászánál (menyének apjánál) tartózkodott Kuzminszy egészen mostanig, midőn vele együtt érkezett Moszkvába s hogy Mátyás szorosán ragaszkodik a szövetséghez.

Teljesen megnyugodhatott erre nézve a czár, midőn végre-valahára *Kuriczin* is megérkezett s magával hozta a szövetséglevélnek régen aláírt példányát. III. *Iván* abban bízva, hogy ennek értelmében Mátyás segíteni fogja, azonnal megkezdte hadjáratát *Kázmér* ellen, hogy elfoglalja s birodalmába kebelezzze Tvert. Ő értesítette a királyt, hogy helytartói már is több sikert értek el s hogy szövetségese, *Mengli-Giráj* khán szintén nagy károkat tett a közös ellenség földén. A király azonban, ki Bécs elfoglalása óta minden pillanatban ébren őrködött III. *Frigyes* német-római császárral szemben, időt akarván nyerni, bővebb tudósítást kért tőle, egész haderejével tört-e Kázmérra, mely esetben azonnal megkezdte támadását; egyébként pedig szerencsét kívánt neki uralma terjedéséhez. Mátyásnak aligha volt egyéb czélja az orosz szövetséggel, mint az, hogy megakadályozza Kázmért III. *Frigyes* megsegítésében; s Kázmér, kit a tveri hadjárat lekötött, nem is jelenhetett meg a nyugati csatatéren. 1488 jul. 29. kegyesen bocsátotta ugyan el a czár *Iván deákot*, vele küldött követével, *Siborral* és *Karamiszovi* Vaszilijjal azonban elég érthetően adta Mátyás tudrára, hogy többet várt volna s vár is tőle ebben a dologban. Ő erősen áll a szövetség mellett; csak erősen álljon mellette a király is és megtámadván, addig meg se béküljön Kázmérral, míg boszút nem állhatnak rajta, a közös ellenségen. „Bárcsak megtudná a mi ellenségünk, — szólt Iván deákhoz is, — hogy a mi testvérünkkel, Mátyás királylyal, mi ő ellene egy ember vagyunk.“

Tudatta különben vele, hogy *Mihály* tveri nagyhercegtől, Kázmér szövetségesétől már el is vette Tvert, s hogy a nagyherceg elmenekült Kázmérhoz, kitől különben szintén több vidéket elfoglalt. Kázmér követei gyakrabban megfordúlnak ugyan nála, ő azonban nem szándékozik békére lépni vele. Titokban arra útasította követét, járjon végére, milyen viszonyban van Mátyás a törökökkel, németekkel, csehekkel, lengyelekkel, hogy végre meggyőződjék, komolyan számíthat-e rá.

Mátyás átvette a nagyfejedelemtől, az „egész Oroszország urától“ érkezett első fejedelmi ajándékot s Bécsből, 1488 decz. 16. azt válaszolta, hogy mindenesetre fenntartja a kötött szövetséget, a hadjárat megindítása ügyében pedig külön követet küld hozzá. S mivel a *III. Frigyes*től izgatott Cseh- és Lengyelország már a következő évben szövetséghez ellene, valószínű, hogy az orosz-magyar szövetségnek sokáig csúrt-csavart eszméje csakugyan megvalósul, ha Mátyást váratlanul el nem ragadja a halál.¹⁾

A két uralkodó közt való diplomáciai érintkezéseknek mellékes céljaik is voltak. 1488-ban a nagyfejedelem megparancsolta *Zagrjaszki* Dimitrinek, hogy Kolivánig kísérje el Iván deákot. Ez és *Kuzminszyk* Fedecz általa a czár nevében arra kérte Mátyás királyt,²⁾ „mutatná meg hozzánk való barátságát és küldene nekünk ágyúöntő mestereket, a kik értenének ágyúkat önteni és a kik értenék az ágyúkkal való tüzelést és a városok megszállását. És küldene hozzánk olyan mestereket, kik értsenek az érczmunkához, az arany- és ezüstművességhez és a kik értsék az érczet elválasztani a földtől; mert az én földemben arany és ezüst van ugyan, de nem tudják azt elválasztani a földtől. Azután küldjön nekünk ezüstműveseket, a kik tudjanak jó ezüstedényeket, végre pedig építő kőműveseket, kik értenek a templomok és paloták építéséhez — és a városok csinálásához.“ Alkalmasint küldött is egy-két mestert a király; eb-

¹⁾ *Dondakoff* Alexej könyve Mátyás és Iván összeköttetéseiről. (Odessza, 1878.) V. ö. Századok, 1868., 764. *Géressy* Kálmán u. o., 1879., 239—249. I. *Karge* Pál, Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. VIII., 2. füzet; ennek ösmertetése *Aldásy* Antaltól, Századok, 1892. 761—3. Magyar feldolgozásokban: *Márki*, Az oroszok hazánk történetében, 23—24. Földr. Közl., 1882., 347—8. I. és *Lázár*, Oroszország története, II. 126—129.

²⁾ Századok, 1879. 245—6.

ből az időből vannak ugyanis orosz aranypénzek, melyek a magyar aranyokon ábrázolni szokott szent László arczképét tüntetik föl, az orosz-magyar szövetség emlékére vert érmen pedig egyik oldalon Iván csár képe, a másikon Magyarország és Mátyás király egyesített czímere látható. Tudjuk azonban, hogy *Aristotele Fioravanti*, a bolognai művész, ki 1467-ben Mátyás udvarában időzött, 1475—79. közt Oroszországban tartózkodott, hol mint építő, pénzverő, ágyú- és harangöntő, tehát épen aféle munkákkal foglalkozott, a minőkre Iván kért embereket Mátyástól s más európai uralkodóktól. Lehet, hogy ő vitt be néhány magyar vonást a gyermekkorát élő orosz művészetbe; s hogy az ő befolyásának kell tulajdonítani azt a hasonlóságot, mely az orosz és a magyar *sodrony-zománczolás* közt mutatkozik. ¹⁾

Egyáltalán élénkülni kezdett a *kereskedelmi összeköttetés* a két ország közt. *Mátyás* király pl. orosz kereskedőktől hallotta, hogy magyarok laknak a Don eredete táján; ²⁾ felesége, *Beatrix* királyné, 1488-ban Muszkaországból s Erdélyből hozatott betanított solymokat, hogy azokat *Herkules* ferrarai herczegnél olaszországi betanított solymokért cserélje be; ³⁾ az orosz prémekeket pedig rendesen Krakón át hozatta. A czobolybőr darabja 17, a hölgymenyét csomagja 28—42, a nyuszt-suba 100—150 frt volt, ⁴⁾ a mi a gyarmatárúczikkekhöz képest még olcsónak is mondható.

S ha Vasziljevics Ivánban meg volt az a büszke törekvés, hogy *minden orosz urának* mondja magát, ki tudja, nem törekedett-e arra Mátyás is, hogy *minden magyart egyesítsen* uralkodása alatt, vagy hogy legalább összeköttetést eszközöljön a magyarságnak századok óta elvált elemei közt? Hagyomány szerint ⁵⁾ *Kelemen* és *Iván dedékoknak* az állítólag a Don eredete táján, tehát Nagy-Bolgárország délnyugati határán lakó magyarok visszahívása lett volna egyik feladata. Híre járt, hogy egy veronai ember a Don eredetéig jutván, ott magyarul beszélő népre talált s II. *Pius* pápát már meg is kérte,

¹⁾ *Henszlmann*, Magy. Régészeti Emlékek, II. k., II. r., 220. és 1876. jan. 24. akad. előadása. *Wenzel*, Thurzó Zsigmond, 10. l. Ezek ellenében *Pulszky*, Budap. Szemle, IV. 234. és *Archaeol. Ért.* 1880., 21. — ²⁾ *Bonfin*, I. tized, 2. könyv, 39. l. *Szalárdi*, Siralmas krón. 298—9. — ³⁾ *Dipl. Eml. Mátyás korából*. III. 379. *Századok*, 1868. 249. — ⁴⁾ *Századok*, 1870., 684. — ⁵⁾ *Bonfin*, id. h.

hogy ferenczrendi barátokat adjon melléje, kikkel a pogány magyarokat megtérítse; a dolog csak azon múlt volna, hogy az oroszországi görög egyház világi feje, a czár nem tűrhette a pogány magyaroknak a katolikusokkal való egyesülését, a hittérítőket nem eresztette hozzájuk.¹⁾ *Jugoriát*, Szibéria éjszaknyugati részét, hol a magyarok őshazáját keresték, végképen 1499-ben csatolta birodalmához a czár. „Ez az a Juharia — szólt félszázad múlva „Oroszország szellemi felfedezője,“ Herberstein, — melyből a magyarok kivándoroltak, hogy Pannoniát vagy Magyarországot és Európának több más országát Attila alatt elfoglalják. Azért az oroszok ma is nagyon dicsekesznek vele, hogy alattvalóik hajdan Európa nagyobb részén uralkodtak.“ Mikor Muszkaországban először (1517.) volt követ, hogy a moszkvai fejedelemnek Livóniára való jogát bizonyítgassák, azt beszélték neki, hogy a juhrok, a nagyfejedelem alattvalói, egykor Moszkvában laktak és a Maeotis-tavánál tanyáztak, azután pedig elfoglalták a Duna mellett levő Pannoniát s még most is ungaroknak nevezik őket. Majd meghódították Morvát és Lengyelországot. „Mondják — teszi hozzá, — hogy a juharok nyelve ma is egy a magyarokéval. Azt azonban nem tudom, igaz-e, vagy sem. Mert akármiyen gondosan kerestem is, senkit sem kaphattam meg azon országból, kivel a magyar nyelvben teljesen jártas szolgám beszélhetett volna.“²⁾ Előtte különben már *Miechow* is terjesztette ezt a hitet: a két Sarmatiáról írt könyvében,³⁾ melyet *Thurzó* Szaniszlónak ajánlva, még 1518-ban adott ki s melyet Magyarországon nagyobb mohósággal olvastak, mint az Amerika fölfedezéséről szóló tudósításokat.

Mátyás királynak 1490-ben történt halálával úgyszólván egyszerre megváltozott az a politikai helyzet, melyet Magyarország Oroszországgal szemben teremtett. II. *Ulászlónak* magyar királylá választása egyértelmű lett volna a *magyar-cseh-lengyel szövetséggel*. *Vasziljevics* Ivánnak nagyon érdekében állt, hogy ezt a szövetséget szétrobbantsa s hogy Magyarországon olyan trónkövetelőt támogasson, kinek uralomra-jutásával délfelől is folytonosan bizonytalanságban tartsa

¹⁾ *Thuróczy*, Chron. Hung. I. rész. 9. feje. (*Schwartner*, Scriptorum, I. 69.)

²⁾ *Herbenstein*, Moscoviter wunderbare Historien. Bazel, 1563., XCIV. l.

³⁾ *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europaea*. Augsburg, 1518. 4r., 58 lap. Ujra *Münster* Novus Orbisában (Bazel, 1532.), 482—531. l.

Lengyelországot. III. Frigyes német-római császár fia, *Miksa*, hogy a magyar koronát ez úton is biztosítsa a maga részére, már 1490-ben feleségül kérte a nagyfejedelem egyik leányát s egyúttal védő és daczszövetséget ajánlott. Amazzal elutasította Iván, emezt azonban Moszkvában 1490. aug. 16-án megkötötte vele. „Ha — úgymond — a lengyel király és gyermekei téged, testvérem, magyarországi örökséged miatt megtámadnának, értesíts erről bennünket s mi segítségedre leszünk szívesen és minden hamisság nélkül.“

Kellemetlenül csalódott a czár, mikor megtudta, hogy a magyarok mégis Ulászlót választották királyukká. Kijelentette, hogy a legkomolyabban segíteni kívánta Miksát Magyarország meghódításánál s már kész volt érette lóra ülni; mivel azonban egy kis háborúskodás után Miksa is kibékült Ulászlóval, a történetekben meg kellett nyugodnia. Magáról a szövetségről azonban nem tett le; hiszen a *lengyelek gyöngítésére németeknek, oroszoknak egyaránt törekedniök kellett*. A czárt gondolkodóba ejtette, nem azért mond-e le Miksa a magyar koronáról, hogy annál könnyebben végezessen Franciaországgal, mely bretagnei *Annával* való házasságát, hír szerint, ellenezte. Ha ez a házasság meghiusúlna, 1492-ben már nemcsak vejéül lett volna őt hajlandó elfogadni, hanem annak megtudására is utasította követeit, *Jaropkint* és a görög *Tracharioteszt*, elég nagy és tekintélyes-e a Miksa pártja Magyarországon s nem szándékozik-e fölhasználni azt a bécsi udvar.¹⁾

A gyámoltalan *Ulászló* különben nem sokat háborgatta az orosz politika köreit. Erélyes ember, a milyen Miksából lett volna a magyar trónon, bizonyosan fölhasználja az orosz szövetséget, hogy a török rohamos terjedését meggátolja s a *keleti kérdés* minden alakulásában döntő szavazatot gyakoroljon. A magyar és orosz érdekek akkor a keleten nagyon megegyeztek. Magyarország 1490 után pusztán védelemre szorítkozott, főczélja lévén megakadályozni, hogy úgy ne járjon a törökkel, mint jártak harmadfél századdal azelőtt a kipszaki mongolokkal maguk a muszkák. A támadás most ezek osztályrésze maradt. Keleti politikájok elég biztos alapját már *Rurik* megvetette s mielőtt Nagy Péterre került a sor, élt Vasziljevics *Iván*, ki a Paleologokkal való családi összeköttetésben s a kelet-

¹⁾ *Krones*, Gesch. Oestereichs, II. 569—570. *Lázár*, II. 139—143. *Karamsin*, Gesch. des Russischen Reiches. VI. 273.

római kétféjű sasnak orosz czimerré fogadásában nagyon világosan jelezte, mit vár a jövőtől. Egyébiránt egy gyorsan fejlődő s viszont egy bomlásnak indúlt birodalom közt benső és hathatós szövetkezésnek nem is lehetett tartósságot ígérni.

A Jagellók idejében gondolni sem lehetett arra, hogy Magyarország megújítsa a Mátyás és Iván közt kötött barátságos viszonyt, ha *II. Ulászló* csak mint közbenjáró avatkozott is be az oroszok, litvánok és lengyelek közt engesztelhetetlenül folyó küzdelemben. Nem adta meg a kért segítséget *Sándor* litván fejedelemnek sem, ki 1500-ban Szmolenszk közelében *mitkovi* vagy *drogobuzi* (dorogobusi) roppant veresége után fél Európát támogatásra szólította; 1501-ben *Albert* lengyel királylyal együtt közbenjárt ugyan érdekében Ivánnál s az első sikertelen kísérlettől vissza nem riadva, másodsor 1503-ban *Szántay* nevű követét küldte Moszkvába, hogy *VI. Sándor* pápa nevében is békére hangolja őt. Figyelmeztették, milyen veszedelem fenyegeti az egész kereszténységet a miatt, hogy a szultán újabban is foglalásokat tett Görögországban, s hogy most már hír szerint Italia ellen készül. Minden keresztény királynak részt kellene vennie a közös veszedelem elhárításában; a magyar és lengyel királyok azonban még sem vehetnek részt, mert *folytonosan fenyegeti őket Oroszország*. Mind a pápa, mind *II. Ulászló* arra kérte tehát a nagyfejedelmet, vessen véget a viszálynak s adjon *menedéklevelet* a litván főuraknak, hogy a béke tárgyalása végett Moszkvába mehessenek.

III. Iván udvariasan felelt, ígéretet azonban egy irányban sem tett. A tatár-igát egyszer lerázván, *ő nem a mohammedanismustól félt löbbé, hanem a katholicismustól*, mely nyugatról, Lengyelországból és Litvania felől fenyegette. Az akkori oroszoknak mintaképe az a vallásért rajongó hős, a kit *Bulyba Tárász* személyében *Gogoly* Miklós olyan mesterien fest. ¹⁾ A tatár uralmat a *katholicismus és az orthodox egyház közt vívott kétszázados élethalálharcz* követte, melyben az egyik oldalon úgy mint a másikon, szlávok voltak a küzdők. Ebben a küzdelemben az egyiknek okvetetlenül buknia kellett, mert a vakbuzgóság nem számolt nemzetiséggel, állammal. Sőt egyáltalán micsoda veszedelem érhetne volna a

¹⁾ *Gogoly*, Bulyba Tárász. Beszély. Oroszból ford. *Almási* László. Budapest, 1878 16r. 168 lap.

szláv-ságot? Ha a szláv lengyel győz, az szívja fel az orosz elemet; s ha a szláv orosz, akkor ez olvasztja magába a lengyelt. Tért se-hogy sem veszít; de meglesz a vallásnak az az egysége, mely nél-kül világtörténelmi küldetését egyik nemzet sem teljesíthetné. 1645-ig a lengyel-kérdés megoldása határozottan fontosabbnak látszott az orosz előtt, mint a Balkán-félsziget miatt való leszámolás. Az ak-kori Európa ezt nagy szerencsétlenségnek tekintette Magyarországra nézve, mert a Fekete-tenger északi partjainak megszerzésében s így hatalma óriási növekedésében csakis az orosz gátolhatta volna meg a törököt. Mai szemmel tekintve azonban a dolgot, nem láthatunk abban valami végzetes bajt, hogy *Oroszország a lengyel ügy miatt két egész századdal hátra maradt a maga keleti politikájában* s hogy mielőtt eldöntötte volna, keleten kié legyen a vezérszerp, előbb azt a kérdést vetette föl, ki vigye a hegemoniát Éjszak-Európában?

Míg tehát III. Iván II. Ulászló s a pápa fölhívásaira csak ál-talánosságokban felelt: 1504. nyarán, mikor Miksa német-római csá-szár *Hartingert* küldte hozzá követségbe, örömmel ígérte meg, hogy vele való szövetségét fenntartja, s hogy mindenképen segíteni kí-vánja Magyarország elfoglalásában. Hiszen a hatalmas Magyarország — a milyennek ekkor még ösmerték — a Jagellók kezében Len-gyelország természetes szövetségese volt, a Habsburgok vezetése alatt ellenben azt az orosz hatalom emelkedése érdekében is föl lehetne használni. S a következés megmutatta, hogy helyesen okoskodott. A Habsburgok inkább gyöngítették Lengyelországot, csakhogy az oroszokat is megnyerjék a törökök ellen való szövetségnek.

1505-ben meghalt III. Iván, az igazán nagy fejedelem s 1506-ban Sándor lengyel király.

IV. Vaszilij az új orosz nagyfejedelem már arról álmodozott, hogy lengyel királylyá választatja magát s egyesíti Oroszországot Lengyelországgal és Litvániával. A lengyelek azonban *Zsigmondot* ültették trónjukra. IV. Vaszilij még 1508-ban felszólította volt Miksa császárt atyjával kötött szövetsége megújítására, Miksa azonban csak 1514 elején, akkor küldte el hozzá *Schnitzen-Pamer* Györgyöt, mi-dőn a magyar nemzeti párt vezérének, Szapolyai Jánosnak nővérét Zsigmond lengyel király vette feleségül. Attól tarthatott, hogy a Jagellók halálával az 1505. évi határozatra támaszkodó magyar nemzeti párt majd lengyel segítséggel élne a trón betöltésénél.

Schnitzen-Pamer meg is kötötte azt a szövetséget, melynek értelmében a két uralkodó, vagy az oklevél szavai szerint „hatalmas császár“ kijelentette, hogy Zsigmond lengyel király orosz és porosz foglalásainak visszavételére közösen indítanak hadjáratot s hogy egymásnak jóban, roszban hű szövetségesei lesznek. Miksa aug. 4-én ünnepies módon tett esküvel erősítette meg a szövetséglevelet. A pápa mindenképen meg akarta akadályozni a katolikus Lengyelország megtámadását. Követe azonban, az erdélyi származású *Piso* Jakab, egykor Thurzó Elek tanítója, hiában fáradozott a két szláv uralkodó megbékéltetésén. ¹⁾ Pedig a pápának annyival inkább érdekében állt ez, mert hiszen már egy éve, 1513 július 15-én, Oroszországra s az egész éjszakkéleti Európára kiterjedő hatalommal követének nevezte ki *Bakocs* Tamás esztergomi érseket, hogy keresztes hadjáratot hirdessen a törökök ellen. ²⁾ A nagyfejedelem, kinek kedve szerént történhetett, hogy a tervezett keresztes hadjárat Magyarországon paraszt lázadásá fajult el s hogy e miatt II. Ulászló magyar király nem is segíthetett a lengyel Zsigmondon, *Szmolenszk* elfoglalásával dicsőségesen kezdte meg a háborút. Kevéssel azután azonban, hogy Miksa császár szerencsét kívánt II. Ulászlónak a lázadás leveretéséhez, megérkezett Budára *Firlej* is, a szandomiri palatinus fia és hírül hozta, hogy szept. 8-án a lengyelek *Orsánál* (*Szmolenszktól nyugatra*) döntő diadalt nyertek az oroszokon. ³⁾

Most már Németország is a *magyar-lengyel-szövetség* mellett nyilatkozott, melyet hiában akart megakadályozni a magyar nemzeti párt feje, *Szapolyai* János. A három uralkodó Hainburgban 1515 tavaszán találkozott s egymással kölcsönösen védő- és dacszövetségre lépett. Humanista poéták ékes hexameterekben dicsőítették a lengyeleknek az oroszokon nyert diadalmát. ⁴⁾ Az oroszok szövetségese, *Miksa* császár, ki épen 1514. adta meg Vazul czárnak a *Kaiser von*

¹⁾ *Bauch*, Caspar Ursinus Velius. Ung. Revue, 1887., VII. 15. *Seivert*, Nachrichten von Siebenb. 327. *Abel*, Magyarországi humanisták, 88.

²⁾ *Márki*, Dósa György, 29. *Török*, Magyarorsz. Primása, 151. *Frakndi*, Bakócz Tamás, 138. Maga a bulla *Hergenröther*, Leonis X. Regesta I. 216. 219. és 264. *Theiner*, Monum. II. 594., 608. s köv.

³⁾ *Zeitschrift von und für Ungarn*. (Pest, 1802.) I. 324., *Engel* cikke.

⁴⁾ *Bartholinus Riccardus Odeporicon* (Bécs, 1515.) s *Dantiscus* János u. o. „De professione Seren. Sigismundi regis . . . post victoriam contra Moscos in Hungariam.“

allen Reussen címet¹⁾ ezen találkozás alkalmával kettős családi kötelékkel fűzte gyermekeit a Jagellók érdekeihez. Ezek az igazán „feloldhatatlan kötelékek“ elvonták őt a *lengyel-ügytől*, melyet főkérdésnek tekintett a nagyfejedelem s egész figyelmét a *török-magyar-kérdés* rendezésére fordította. Épen kétszázad telt bele, míg ezt megoldhatták a Habsburgok; de ebben a megoldásban, a minek kiinduló pontja az oroszok orsai veresége, világtörténelmi küldetést fejeztek be.

Miksának azonban éjszakketet sem volt szabad elhanyagolnia; érezte, hogy a hainburgi szerződésért bizonyos magyarázatokkal tartozik IV. Vaszilijnak. 1517 márcziusában *Herberstein* Zsigmondot küldte Moszkvába, hová az ápril 18. érkezett meg. A követ nemcsak eloszlatta a nagyfejedelem neheztelését, hanem olyan élénken ecsetelte a Damaszkus, Jeruzsálem és Egyiptom elfoglalásával török részről az egész kereszténységet fenyegető veszedelmet, hogy Vaszilij elfogadta azt a közbenjárást, a mit a császár a nagyfejedelem s a lengyel király közt való béke megkötése érdekében ajánlott. Nov. 16. búcsúzott el tőle a czár s *Herberstein* 1518 márcziusában már személyesen tehetett jelentést császáranak, ki nem sokkal ezután elküldte Magyarországra, hol összesen 42-szer járt követségben.

1518-ban különben újra megindultak a tárgyalások Miksa és Vaszilij közt, időközben azonban meghalt I. *Zsigmond*, ki ellen szövethetkeznők kellett volna s utóda, II. *Zsigmond* oly erősen tartotta magát, hogy 1522 karácsonyán nem is békére, hanem csupán ötévi fegyverszünetre lépett a nagyfejedelemmel, vagy inkább czárral, a hogy már rendesen címezte magát.

Magyarországgal teljesen békések, tulajdonképen jelentéktelenek voltak az érintkezések. A hort ekkortájban már jobbadán hazánkból vásárolták az oroszok²⁾, kiket, *Miechov* könyve útján, irodalmilag is ekkor kezdett megismerni Magyarország.

¹⁾ Nagy Péter 1718. máj. 10. Szent-Pétervárott kinyomatta azt a levelet, hogy a császári címre táplált jogát úgy is igazolja. (*Schmeizel*, De titulo imperatoris, quem tzarus Russorum sibi dari praetendit. Jéna, 1722. 48—9. I.) Ebből azután Európaszerte nagy vita támadt, megilleti-e a császár cím a czárt. *Schmeizel* 1514 óta számos adatot hoz fel a mellett, hogy különböző udvarok nem tagadták meg ezt a címet; furcsaságnak megjárja, hogy egy esztendővel a nystadi béke után ezen még vitatkozni lehetett.

²⁾ *Miechov* könyve 1518-ból Schwandtnernél, 515.

A mohácsi veszedelem véget vetett az Oroszországgal közvetlenül való diplomatai összeköttetéseknek. Ki kereste volna még akkor az oroszok kezét abban a parasztlázadásban, melyet a *fekete Iván* mindjárt 1526-ban a végből indított, hogy Magyarország déli részéből egy külön szerb czárságot szakítson ki? S hogyan számíthatott volna az orosz czár rokonszenvére *I. János* magyar, vagy — a hogy csúfolták — „tót király“, ki 1527 végén az oroszok ellenségeinek földén keresett menedéket? Az utolsó orosz követség, mely a magyar király üdvözlétére megjelent, 1528 januárjában érkezett Esztergomba.¹⁾ Ez a követség azonban *I. Ferdinánd*nak szólt, a Habsburgnak, ki Miksától örökölte az oroszok iránt való hajlamot; s ez a követség is pusztán csak az udvariasság megnyilatkozása volt. 1535-ben még fölhangozott *Mealin*ak, a török költőnek nem-igen költői dala:

„Rosz ellen az albán, rosz, mint a bolhafaj.
Hát még a hitlen szerb? Az veszélyes és rosz;
S még veszélyesb ellen, mint tetű, az orosz.
De legveszélyesb a magyar poloskafaj.“²⁾

Ez a legveszélyesebb faj azonban a török ellen való örökös védőháborúkra kárhooztatva, nem kísérhette többé kellő figyelemmel az orosz politikát; s ha nem tévesztette is azt végképen szem elől, elszigetelt helyzetében csakugyan alig óvhatta meg ellenében a maga érdekeit. Közvetlen szomszédjától, a lengyeltől inkább remélvén segítség₂et, mindenkor barátságosabb volt hozzá, mint az oroszhoz. Magyarország behódolása után jó száz esztendővel is az volt róla a magyar államférfiak ítélete, mint a *Zrínyi Miklósé*:³⁾ „Az ő országuk messze, népük goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájok ostoba, birodalmuk tyrannis; kinek kelljen hát az ő segítségök?“

1) *Ursini Vellii*, De bello pannonico libri decem. Edidit Kollár. Bécs, 1762. 56. és 84. l. 2) *Szemere*, Utazás Keleten. 2. kiadás. I. 171.

3) A török afum ellen való orvosság. Összes munkái. (Pest, 1853.) 373. hasáb.

Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához

a IX-ik s X-ik században.

(III. közlemény.*)

A Volga-bolgárok, a mint *Ibn-Foszlan*ból tudjuk, minden egyes ház vagy kaliba után adó fejében egy-egy marhabőrt adtak királyuknak s ezenkívül szerinte más adóval nem tartoztak. Ennek hasonlóját látjuk az erdélyi székelyek régi szokásai közt. „A székelyektől a király részére ökrökben járó jövedelem legrégibb emlékezetét — írja nagyemlékű tudósunk Szabó Károly — az esztergomi érsekiség 1254 és 1263-iki kiváltságleveleiben találjuk.“ Erről Bonfini következőkép ír Szabó K. fordítása szerint: (a székelyek) „a szabadságot annyira imádják, hogy készebbek lennének meghalni, mint adót fizetni, Magyarország királyainak soha sem akartak adót fizetni, s arra, hogy ezt tegyék, semmi erőszakkal nem lehetett őket kényszeríteni. A mi időnkben pedig csak kéréssel és a király kegyével bírtak arra, hogy a dicső Mátyásnak némelykor házanként egy-egy

*) A megelőző közleményben a következő sajtóhibák kiigazítandók: az 508-ik lap 9-ik sorában Karaseh *Karasehr* helyett; — az 509. l. 9. s. dsaman meratikkum *dsamman fi meratibhum* h.; u. e. l. 2. jegyz. Katads *Khalads* h.; — az 510. l. 12. s. Abrulfarads *Abulfarads* h.; — u. e. l. 12. s. alólól számítva Laocsang *Kaocsang* h.; — az 511. l. első sorában buddhaista *buddhista* h.; — u. e. l. végső sorában urusz *ulusz*, tsah *tsak*, ulusz *uluszi* h.; — az 512. l. első sorában Dsigisz *Dsingisz* h.; — u. a. l. 14. s. kâni *khâni* h. s a 15. s. hadsik *hadsib* h.; — az 513. l. 5. s. irkham *ir-khan* h.; — az 514. l. 6. s. Csimentag *Küen-Lün* h.; 12. s. Sokiul *Sokyul* h.; 14. s. jugár *jugar* h.; 6. s. (alulról számítva) Kazvini *Kazvini* h.; — az 515. l. 7. s. Jögre *Jögra* h.; — az

ökröt adjanak“ (az 1774-ik kiadás 108-ik lapján). ¹⁾ A hun eredetű Volgamelléki bolgárok említett jogi szokásának egyezése a székelyekkel figyelmet érdemlő.

A Volga-bolgárok déli szomszédai a *kazarok* voltak, ezek birodalma az alsó-Volga partjain terjedt el. A IX-ik század második felében a kazar birodalmat keletről a besenyők és uzok, délről a Kaspi-tenger s az alánok, nyugatról a besenyők, magyarok és oroszok határolták. A VIII ik században Kazarország a közép-Volgától dél-nyugatfelé terjedt, melyet keletfelől a Volga-bolgárok s a besenyők, délfelől ugorok, kabarok s Tauris bennszülöttjei, északnyugatfelől különböző szláv törzsek s a mordvinok környeztek; még régibb időkben a kazarok déli szomszédai időnként a persák, hosszabb időn át a *var-khunok* voltak, a kik magukat, mint *Theophylactusból* (VII, 8) tudjuk, avaroknak mondták. *Ibn-Foszlan* tudósítását a kazarokról nemcsak *Jakut* vette át geographiai munkájába, hanem azt *Istakhri* is felhasználta. A kazarok azon időtől fogva vonják magukra a történészek figyelmét, melyben Persia királya *Kobad* a Kaukaszus szorosait befalaztatta, hogy azokon északi lakóhelyeikről ki ne rohanjanak. *Kobad* Kr. u. 491-től 531-ig uralkodott. *Anusirvan* Kobad fia alatt a kazarok és persák egymással folyvást háborúban voltak. *Anusirvan* 580-ban történt halála után előbbieket a persa erődítések daczára *Derbendet* bevették (l. a *Derbendnameh* ²⁾ első fejezetét.) A *Kitab el-Kharads* szerzője *Kodâma ibn-Dsa'far* a fal építőjének Anusirvant mondja. ³⁾

Az *akaczirokról* (Ἀκατζίρ, Ἀκατίρ v. Ἀκαατζίρ) még régibb időkről tudunk s róluk *Priscus* követségi jelentése rendjén Hunfalvy Pál fordításában így ír: „Az akaczir nép több törzsre oszolva külön-külön fejedelem alatt élt. Azokhoz I. Theodosius császár ajándékokat küldte, hogy elvonja az Attilával való szövetségtől s a rómaiakhoz édesgesse. Az ajándékok vivője azonban elvété a sort a

516. l. 1. s. Muktediz *Muktedir* h.; — u. e. l. 11. s. 'Adsáib *'Adsa'ib* h., mahlukát *mahlukát* h.; — 517. l. végső sorában Istakri *Istakhri* h.; — 518. l. 13. s. seghytenek *seghytenenek*; a 14. s. ewkeet *ewket* h.; 519. l. 6. s. Aidur *Aidar* h.; 10. s. alulról számítva Bersula *Berssula* h.; — 521. l. 3. s. „adatait“ után *nem* olvasandó.

¹⁾ L. „A régi Székelység“ (Kolozsvár, 1890) 188—189 lapján.

²⁾ Kiadta Mirza A. Kazem-Beg (Sz.-Pétervárt, 1851.)

³⁾ L. a de Goeje kiadás 259—260-ik lapjain.

kiosztásnál s *Kuridak*nak, a legöregebb fejedelemnek, nem az első, hanem a második ajándékot adá. Ez azt sértésnek tartván, felhívá Attilát a fejedelmi társai ellen. Rögtön ott is terme Attilának nagy serege, s az akaczir fejedelmek hol elesnek az ütközetben, hol megadják magukat. Attila tehát magához hívá Kuridakot, hogy vegye el részét a győzelemből. De az lest gyanítván, azt felelé, hogy halandónak vajmi bajos isten előtt megjelennie, hisz még a napba sem nézhet mereven, hogyan tekinthetne a legnagyobb isten képibe! Meg is maradt Kuridak a maga fejedelemségében, a többi akaczir nép mind Attilának hódolván.¹⁾ Az *akkaczir* név a. m. *ak-kazir* „fehér kazar“, az *ak* melléknév ugyanis a török nyelvjárásokban fehért jelent, a *Kuridak* személynév pedig a török *kuru-* igetéből képeztetett (l. ö. h. v. az altai *kori-* „védni“ igetöt.) Attila halála után tizenegy évvel 465-ben Kr. u. Priscus szerint a *saragurok*, *urogok* és *onogurok* (magyarok) régibb lakóhelyeikről száműzetvén, a byzánti birodalomba követséget küldöttek. Az avarok a *sabirok*at tartományukból kizavarván, ezek azokkal csatába elegyedtek s az északi tartományaikból kizavart törzsek az őket úzóbe vett avarok elől maguknak új hazát keresendők a hunfajú akaczirokhoz huzódtak s miután számos háborúk után ezeket legyőzték, a keleti rómaiak határaihoz jutottak, a kiknek császára, a thrák Leo, követségöket kitüntetőleg fogadta s gazdagon megajándékozta.²⁾

Anusirvan idejében a kazar *Khakansah* harcosai *Ihran* és *Gulbakh* váraiban állomásoztak, s kormányzója (*hakim*) *Ihran*-ban tartózkodott, mely a *Derbendnameh* szerkesztésének idejében *Avaristan*hoz tartozott.³⁾ annak volt fővárosa. A *Derbendnameh* arról is tud, hogy a próféta négyezer harcost küldött a kazarak ellen s ezen sereg győztesként tért vissza hazájába, diadalmi jelekben gazdag zsákmánnyal. A próféta (*Mohammed*) *Derbend*ről így nyilatkozott: „*Derbend* minden létező város kapuja, mihelyest *Derbend*et Khazária népe hatalmába kerítené, kétségen kívül Fars és Adzerbeidsan országa s határai a kazaroknak meghódolnának.“⁴⁾

¹⁾ Excerpta e Prisci historia. Bonni kiadás, a 184, 185. lapon.

²⁾ Minket itt e helyen a kazarokról szólunkban az id. szöveg következő szavai érdekelnek: ὡσπερ καὶ οἱ Σαράγουροι ἐλαθέεντες κατὰ ζήτησιν γῆς πρὸς τοῖς Ἀκατίροις Ὀύννοις ἐγένοντο κ. τ. λ. (L. a bonni kiadás 158-ik lapján.)

³⁾ A török szövegben: *Ihrana Avaristan paj takhti diller (di-r-ler).*

⁴⁾ A török szövegben: *Derbend sehri medsmu' shirlering kapuzi, hergiah*

A *Derbendnameh* a kazaroknak felesszámú háborúiról emlékezik, így a többi közt egy háborújokról a hidsra 41-ik esztendejében = 661-ben Kr. u., a melyet a *Beni-Umajieh* dynastia első khalifája *Ibrahim* és *Salmanu-l-bahili* nevű vezérei ellen több napon át folytattak (ezen harc leírásában az anachronismus nyilván való). Nem szándékunk jelen értekezésünkben a kazarok történelmével a részletekig behatóan foglalkozni s ez okon nem folytatjuk a *Derbendnameh*ban megírt kazar háborúk felsorolását s csupán történetök főbb eseményeire szorítkozunk.

Heraklios görög császár († 641-ben) a persákkal háborúba keveredvén, a kazarok királyát Tiflisből felszólítja, hogy lenne segítségére. A kazarok 680-ban a bolgárokat legyőzték s Taurist is elfoglalták. 696-ban Kr. u. Tauris meghódítása után a kazarok hatalma az emelkedés oly fokára hágott, hogy II. Justinianus császár üldözői elől a kazar fejedelemhez menekült, ki őt *Bosporus* (ma *Kerts*, melyet *Vospór*nak is neveznek) kapujánál fogadta. A kazar legfőbb fejedelem *Bulan*, (a ki 740 körül áttért a zsidó vallásra) 731-ben az arabokon és örményeken fényes győzelmet vett. Valószínűleg azok a zsidók téríték meg a kazar nemzet egy részét, kiket a byzanti birodalomból isauriai Leo (718—741.) üldözött ki. Ugyanez a Leo fiának, V. Konstantinosnak, *Bulan* kazar khagán leányát jegyezte el, ki mekereszteltetvén, *Irene* nevet nyert. *Bulan* egy álomlátás következtében Kaukasiában *Dariela* és *Erdebil* tartományokba rontott, a honnan hozott zsákmányból, isten dicsőségére zsinagógát építtetett s azt minden szükségeseikkel ellátta. Konstantinos *Leo* nevű fia, a ki az uralkodásban utána következett, mert anyai ágon a kazar királyi családból származott, *Kazarnak* neveztetett. 799-ben, a mint *Elmakín Ibn el-Amid*nál olvassuk (meghalt Damaskusban 1273-ban Kr. u.), a kazar khakán leányát *Harun* khalifa vezirje *Fasl* vette nőül. 835-ben Kr. u. a kazar khagán Theophilus császárhoz (829—842.) követeket küld azon kéréssel, hogy egy a várépítéshez jól értő egyént bocsátana rendelkezésére, a ki a Don partján a besenyő herohanások megakadályozására alkalmas várat építene. Ez a vár *Sarkei* nevet kapott, a mi „fehér épületet“ jelent.

Derbend sehrini Khazaria thaisfesi zabt ejele bi sek medsmu' Fars ve Adzerbeid-san ve serhadđlar onlarıng paj takhti olur. (L. a Mirza A. Kazem-Beg kiadás 9-ik lapján.)

Ezen a helyen, hol a Don volt a határ a besenyők s kazarak közt, a kazar őrség háromszáz emberből állott, a kik bizonyos idő elteltével mások által váltódtak fel. Theophilus *Petronas* nevű építésszt küldette, a ki tengeren *Khersonba* ment (a régi *Khersonesos* vagy *Herakleia*)¹⁾ s onnan más hajókkal a Donig evezett s eljutván a megjelelt helyre, a várat az építők hiánya miatt nagy bajjal ugyan, de a khagán teljes megelégedésére építette fel.²⁾

A *Sarkel* nevet a csuvas *sora kila*-val azonosították, Vám-béry azonban ezt a névmagyarázatot nem helyesli, szerinte *sar* a. m. a török *sara* „tisza“, „világos“, *kel* pedig az arab nyelvből kölcsön vett *kil'a* „vár“ rövidített alakja lehet, (l. „A magyarok eredete“ cz. nagybecsű munkája 84-ik lapján).

856. körül Kr. u. az akkori kazar király Mihály császárt arra kérte, hogy országába keresztény tanítókat küldene, ezen kérésre a császár megbízásából *Kirill*, a szláv fajú népek egyik hittérítője ment Kazarországba, a hol ő és társai térítettek a keresztény hitre sokakat. Ekkor történt, hogy Krimben a kazarokhoz siető *Kirill* magyarokkal találkozott, kik a gazdag félsziget vidékeit a Don folyam mellől rohanták meg, felhasználva a reájok nézt kedvező alkalmat, mikor a kazarok egy krimi várost ostromoltak. A szent férfi épen imáját mondta el, mikor a magyarok reá rohantak, fenyegetéseiktől azonban nem rémült meg, hanem tovább folytatta imáját; a magyarok ezt látva, megszelidültek s Kirillt útítársaival együtt szabadon bocsátották.³⁾ *Ibn el-Asir* szerint a kazaroknál az iszlám 868-ban gyökeredzett, a mely adat nincs ellentétben *Elmakin* krónikájának azon tudósításával, a melyben mondva van, hogy a

1) *Kherson* gyér romjai a jelenlegi *Sevastopol* közelében láthatók.

2) *Theophanes* folytatói, a kik felezzszámú elbeszélést Biborban született *Konstantinos* műveiből s az általa eszközölt levéltári összeírásokból merítettek, *Sarkel* építéséről következőképp írnak: κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν ὁ τε χαρμάνος κζαρίας καὶ ὁ Πηχ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον ἐπεμπον πρεσβευτάς, τὸ κάστρον ὑπερ οὐτοῦ Σάρκελ κατονομάζεται αὐτοῖς κτισθῆναι ἐξαιτούμενοι, ἕπερ ἐρημνῆσεται μὲν Λευκὸν οἰκημα, ἔσται δὲ καὶ κατὰ τὸν Τάναϊν, ὅς τούς τε Πατρινακίτας ἐντεῖθεν καὶ αὐτοῖς διαίρηται τῶς Χαζάρους ἐκείθεν, ἐνθα καὶ Χαζάρων ταξῆσται καθέζονται τριακῆσσι κατὰ χρόνον ἐναλλασσόμενοι. κ. τ. λ. (L. Theophanis cont. lib. III. de Theophilo Michaelis F. a bonni kiadás 122, 123. lapjain.)

3) L. Szamota István „Orosz, szerb és bolgár kútfők néhány magyar vonatkozású adata“ megj. a „Századok“ 1892-ik évf. V-ik füzetében.

győztes arabok az islamot a kazarak egy részével már 690-ben Kr. u. vétették fel.

A X-ik évszáz utolsó évtizedében dúlt bolgár-byzánti háború alkalmából, melyben utóbb tudvalevőleg az etelközi magyarok is részt vettek, *Simon* bolgár fejedelem kazar foglyai orrait levágatva, azokat ilyen megcsúfított állapotban küldötte vissza Konstantinápolyba *Leó* császárnak, kinek a kazarak szövetségesei voltak, mire a császár felette nagyon felháborodott.¹⁾

Egynehány kazar királynak ó-testamentumi zsidó neve volt, így *Obadja*, *Hiskia* Obadja fia, ennek fia *Menasse*, *Khanuka* Obadja testvére, *Isaak* fia, *Sebulon* Isaak fia, *Menasse* előbbi fia, *Nissi* ennek fia, *Menakhem* Nissi fia, *Benjamin* Menakhem fia, *Aharon* Benjamin fia s *József* atyja, *József* stb. *Konstantinos Porphyrogennetos* „de adm. imp.“ czimű munkájából tudjuk, hogy a kazar király a magyarok *πρωτος βοεβοδος*-át, kit *Lebedias*-nak (*Λεβεδιάς*) nevez, *Χελωνδίξ*²⁾ nevű városba hitta azon szándékkal, hogy rábeszélje, ha tudná, hogy magát népe fejedelmének választatná meg, erre azonban *Konstantinos* szerint *Lebedias* nem volt reávehető.³⁾ Azt is olvassuk *Konstantinos* id. művében, hogy a kabarok a kazaroktól elválván, a magyarokhoz csatlakoztak s ezeket megtanították a kazarak nyelvére.⁴⁾ *Lebedias*-nak, illetőleg *Előd*-nek, meghívata *Khelandia* városába 889. körül történt. *József* kazar király *Khasdai*-hoz intézett híres levelét 960-ban írta, a melyben a Jugra földén lakó népeket adófizetői közt említi.⁵⁾ Krimnek a kazarak leginkább észak-keleti részeit lakták s a gót

¹⁾ Ezt *Theophanes* folytatóinál a következő szövegben olvassuk: *συμβολῆς δὲ ἐν Μακεδονίᾳ γινομένης ἤρτωνται Ῥωμαῖοι, καὶ κατασφάττεται αὐτὸς τὸ Κρηνίτης καὶ ὁ Ἀρμένιος Κουρτίκης καὶ ἄλλοι πολλοί. ἐπεὶ δὲ καὶ Χαζάρους κατέσχευεν ὁ Συμεὼν τῶν ἐκ τῆς ἑταιρείας τοῦ βασιλέως Λέοντος, τὰς αὐτῶν βίβλας ἀποτεμών εἰς αἰσχύνην τῶν Ῥωμαίων ἐν τῇ πόλει ἀπέστειλεν ὡς ἰδὼν ὁ βασιλεὺς, καὶ θυμοῦ πληθεὺς, κ. τ. λ. (Ugyanerről *György* szerzetes Leóról Basilius fiáról írt könyvének illető helyén.) L. a bonni kiadás 358-ik lapján.*

²⁾ A jelenlegi *Kalandschah* a krimi félszigetben Perekop felett.

³⁾ L. az id. mű 38-ik fejezetében.

⁴⁾ Ὅθεν καὶ τῆν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν κ. τ. λ. (L. a 39-ik fejezetet.)

⁵⁾ L. „Der Chazarische Königsbrief stb.“ von Dr. Paulus Cassel (Berlin, 1877).

és bolgár nép taurisi maradványait adózóikká tették. *Ibn-Haukal* (976. körül írt Kr. u.) geographiájában az oroszoknak egy a bolgárok és kazarok birodalmába a hidsra 358-ik évében (Kr. u. 968-ban v. 969-ben) tett berohanásáról következőképen ír: „Bulghar egy kis város, nagy területe nincsen, arról nevezetes, hogy ezen országoknak (a Volga-melléki Bulgariának, Kazarországnak stb.) kikötő helye. Ezt a várost az oroszok a hidsra 358-ik évében mindenéből kifosztották, valamint *Khazarant*, *Itilt*, *Szemendert* (három kazar város) s innen aztán azonnal Rumot s Andalsziát támadták meg.“¹⁾ Szintén *Ibn-Haukal*-tól tudjuk, hogy *Khazarannak Itil* város keleti részét hitták.²⁾ *Semender* városról, mely *Itil* és *Derbend* közt feküdt, *Ibn el Wardi*, ki adatait *Ibn-Haukal* geographiai munkájából merítette, ezeket mondja: „régén egy nagy város volt, hanem az oroszok elpusztították (fekharabatha er-rus). Ugyanerről a városról *Ibn-Haukal* így ír: „sok kert van benne; azt mondják, hogy kerülete körülbelöl negyvenezer szőlőtökét foglalna magában. *Dsordsanban* a hidsra 358-iki évében kérdezősködtem e város felől, mikor még tudtak róla (likarib 'ahd beha). -- Mohammedanusok és másféle vallásfelekezetűek lakják, azoknak mecseteik, a keresztényeknek templomaik s a zsidóknak zsinagógáik voltak. Mindezeknek neki estek az oroszok s elpusztítottak mindent, mivel az *Itil* partján a kazarok, bolgárok és burtaszok bírtak s mindazt birtokokba kerítették s az *Itil*-melléki nép részben *Bab el-abwab* (*Derbend*) szigetére menekült, hol magát védelmi helyzetbe tette, részben *Sijah-Kuh* („fekete hegy“) szigetén keresett menedéket, hol folytonos félelem közt voltak.“ *Ibn-Haukal* „Kitab el-meszalik ve el-mema'ik“ cz. munkájának még egy másik helyén is tesz említést az oroszok pusztító hadjáratáról a következőkben: „Nagy Bolgárország észak felől határos *rum* tartományával (*rusz* olvasandó), feleszámú népség lakta s a bolgárok oly hatalommal bírtak, hogy annakelőtte a *rumi* birodalomnak velek határos tartományaira adót vetettek. Belső Bolgárországot (*vebulghar ed-dakhil*) keresztények és mohammedanusok vegyesen lakták. Napjainkban (976. körül Kr. u.) a bolgároknak, burtászoknak, kazaroknak mi sem maradt meg abból, a mi régén volt. Az oroszok reájok törtek, őket

¹⁾ L. a de Goeje kiadás 14-ik lapján.)

²⁾ *Nissf el-medinet el-ma'rufet be Itil es-sarki*).

tartományaiktól megfosztották s azokat sajátjaikká tették s a kik tőle menekülhettek, a közeli vidékekben tartózkodtak, ragaszkodásból hazájok határaihoz s remélték, hogy előbb vagy később az ellenséggel kiegyezhetnek s annak fenhatósága alatt hazájokba visszatérhetnek.“¹⁾ *Istakhrinál* szintén szó van *Semender* számos kertjeiről, a szállótőkék számát azonban *Istakhri* nem negyvenezerre, hanem négyezerre teszi.²⁾

A Volgától egész a Fekete-tengerig terjedő kazar birodalom különböző törzsek szállásaiból állott, melyek főnökeit az arab írók ép úgy nevezhették *melikeknek*, mint a bolgár törzsekéit. Innen lesz megfejtendő azon körülmény, hogy néha ugyanazon időben különböző valláson levő királyok említetnek; így említetik *József* zsidó valláson levő király uralkodása idejében egy az islam tanait valló király, mint a hogy ezt „Adalékok Krim történetéhez“ című dolgozatomban felhoztam³⁾ s ennek kapcsán azon véleménynek adtam kifejezést, hogy a kazar birodalom kisebb alkirályságokból állott. Ez a vélemény oda módosítandó, hogy a törzrendszer a kazaroknál is épen úgy meg volt, mint a többi török népnél. A kazar birodalom igen távol esett az egyöntetű birodalmak szerkezetétől, mert több nemzetiséget és vallást egyesített magában s mint említők, a törzsek fejei nagy hatalommal voltak felruházva.⁴⁾ Ezen szerkezet elejénte ugyan erőssé tette a kazarok birodalmát, de később hanyatlásának s meggyengülésének egyik főoka lett. *Ibn-Foszlan*, a kazar dolgok jeles ismerője, nyilván mondja, hogy kétféle kazar van, u. m. fehér és fekete⁵⁾ s *Ibn-Haukal* a tiszta kazar nyelvet megkülönbözteti a kazarok egy másik nyelvétől, illetőleg egy másik Kazarországban beszélt nyelvtől. Bizonyára a kabar törzsek voltak azok, kik azt a másik kazar nyelvet beszélték, melyet *Ibn-Haukal* nem tiszta kazar nyelvnek mond s ezek voltak azok, kik Konstantinos szerint *Etelközben*, illetőleg *Lebadiában* egyesültek

¹⁾ L. de Goeje kiadása 286-ik lapján.

²⁾ L. a Le Goeje kiadás 222. lapján.

³⁾ Budapest, 1873. a 15-ik lapon.

⁴⁾ Ezen *melik*-ektől különbözött a kazarok *isa*-ja, a ki az állami ügyek főintézője s háborúkor a hadsereg fővezére volt.

⁵⁾ L. „De Casaris stb.“, kiadta Frähn a „Memoires de l'Academie Imp. des Sciences de St.-Petersbourg“ VIII-ik kötetében.

a magyarokkal. A kabarok talán azon *aorsok* utódai, kik a hunok nyugoti hadjárata előtt a Volga alvidékén említettnek s kiket Koskinen az *erza-mordvinok* őseinek tart. A kazarak taurisi birodalmát, mely az egész nagy kazar birodalom gyöngyét alkotta, a besenyők a IX-ik század közepe körül nem egész kiterjedésében ugyan, de nagyrészt meghódították s a kazarak hatalma e veszteség után utóbbi, időnként való felcsillamlásai s ragyogása daczára is mindinkább hanyatlott. A kazarakat *Sarkei* nevű várak (épült 835-ben) a besenyők ellen meg nem védhette, pusztulásokra külellenség s belvillongások működtek közre. A belvillongások egyikének következtében történt a kabarok csatlakozása a magyarokhoz s a magyarok se igen támogatták ekkor már a kazarakat, mert különben nem fogadták volna be magok közé a tőlük elpártolt három kabar nemzetiséget. A kazar-magyar barátság ugyan ezután kevéssel ismét helyre állott, a mint erről *Előd* meghívása *Khelandia* városába tanúskodik s ezt eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy közös ellenségek, a besenyők mindinkább fenyegető állást foglaltak el mindkettőjünkkel szemben, de a kazarakkal többé nem közvetlenül szomszédos magyarok, a kik ekkor már inkább nyugat fölé néztek, mint kelet felé s a besenyőkkel, különböző szláv törzsekkel s (utóbb a Dunamelléki bolgárokkal tartós háborúban állottak, bizony a kazaraknak többé segítségére nem lehettek. *Szviatuslav* oroszaival 968-ban, mint fennebb láttuk, a kazar birodalomba beütvén, azt sokféleképen nyomorgatta. 1015-ben *Basilius* byzanti császár, a ki a következő évben a Dunamelléki bolgárokat is legyőzte, az oroszok akkori fejedelmével I. *Wladimir*rel szövetségre lépett, hogy a kazar birodalom Donparti maradványait együttes erővel megsemmisítsék. *Thulides* kazar királyt *Basilius* tengeren (a tengernagyot *Mongos*-nak hitták), a kiewi orosz fejedelem pedig szárazföldön egyidejűleg támadták meg s *Thulides* csatát veszítvén, a szövetségesek foglya lett. A kazar nép állami önállóságát elveszítvén, nemzetiségét Taurisban s a Don mellett még darab ideig megtartotta.⁴⁾ A magyarok egy része a kaukazusi tartományban hosszabb időn át élt a kazarak névszerinti fenhatósága alatt; majd mint szövetségesik részt vettek háboruikban. Lebadiában való megtelepedésök igen való-

⁴⁾ L. id. értekezésem 16-ik lapján.

színiüleg a kazar főkirály engedelmével s azon reményben történt, hogy a kazarokat az oroszok és besenyők gyakori betörései ellen megvédelmezzik. A kazar király bizonyára azt is reménylette, hogy szövetségesei felett fenhatóságot fog gyakorolni, talán hagyományból tudva, hogy ez egyszer így volt. Mindezen számításában, mint fennebb láttuk, csalatkozott. Tudjuk *Ibn-Rosteh*-ből, hogy a kazaroknál nem a *khakan*, hanem az *isa* gyakorolta a hatalmat, s a magyaroknál is nem a *kende*, hanem a *dsile* (gyula) [kormányzott. Ezt az intézményt a magyarok a kazaroktól vették, a kikkel mint fennebb említők, hosszú időn át érintkeztek; előbbieneknél azonban ez az intézmény oly mereven nem fejlődött ki, mint utóbbiaknál, a kikenél p. o., mint alább látni fogjuk, az *isa* néha még a *khakan* által kötött szerződést sem tartotta tiszteletben. Különben ezen viszonyt illetőleg az arab írók nem mentek túlzástól. A másodkirály intézménye, úgy látszik, persa eredetű, csakhogy a kazarok jogkörét még szélesítették s azt állékonyabbá tették. A byzanti írók közül néhányan, így *Niketas Eugenianos*, *Anna Komnena* s mások a persa nagyvezért ἀρχιστρατήγης vagy ἀρχιστρατηγός-nak nevezik; a kazar *isa* ezen két hivatal jogkörét egyesítette személyében s ezen a közigazgatást a hadsereg vezényletével egyesítő főtisztséget nevezték a mohammedán hitfelekezet népei *vizarat*-nak. A bagdadi udvar első főméltóságát a khalifa után, különösen azóta, hogy a török nemzetiségűek magokhoz ragadták a főhivatalokat, az arab írók *sultan*-nak is nevezték (l. Freytag „Select. ex hist. Halebi“ 86-ik lapján olvasható megjegyzését). Különben *sultan* khalifát is jelent, így p. o. *El-Makin*-nál (meghalt 1273-ban Kr. u) *dar es-saltanat* a. m. *dar el-khalifa*.¹⁾ A főkirálynak *Ibn-Rosteh* szerint a hatalomnak csak neve volt meg, népe nem neki, hanem az *isa*-nak engedelmeskedett.²⁾

Istakhri „Kitab maszalik stb.“ cz. munkájában a kazar uralkodóról s kormányzóról így ír: A legnagyobbk közöttük *kazar kha-*

1) L. Frähu „Die ältesten arab. Nachrichten über die Wolga-Bulgharen stb.“ az 567-ik lapon. A *Kudatku-Bilik* cz. könyvből (készült 1069-ben) *adsib*-nak (arab. *hadsib* tulajdonképen „ajtónálló“) nevezetik a vezir. l. Vámbéry kiadásában a 94-ik lapon, a 31-ik versben és másutt.

2) *Vel-melik el-atzam innama hu khazar khakan velais lehu min tha'at el-khazar illa el-ism.* (L. de Goeje kiadása 139-ik lapján.)

kan-nak neveztetik (*khakan khazar*) és ez magasabb rangú, mint a kazar király (*melik khazar*), hanem a khazar király az, ki őt legfőbb méltóságába igtatja. Mikor khakánt választanak, elhosszák az illetőt és selyem zsinórral fojtogatni kezdik; midőn már közel van a megfulladáshoz, azt kérdik, hogy hány évig kíván uralkodni, mire megmondja az esztendőök számát és ha ezen évek eltelte előtt hal meg; nincs baj; de ha nem így történik, a mint a mondott esztendőbe lép, megöletik. A khakani méltóság náluk csakis oly család tagjára szállhat, a melyet erre méltónak tartanak. A khakan se parancsokat nem oszt, se semmit meg nem tilthat, hanem ő mindenek közt a legnagyobb. Földre veti magát az, a ki hozzá bebocsáttatik, de csak kevesen járulhatnak elébe, ilyenek az alkirály s a kik az ő rangjából valók (valószínűleg a törzsek fejei) s az alkirály is csak akkor közeledhetik a nagyúrhoz, ha valami jelenteni valója van és a midőn belép hozzá, legott a földre veti magát s ott fetreng előtte, a míg engedelmet nem kap arra, hogy közeledjék. Mihelyest egy nagy sereg csoportosul össze, a khakán kivezetetik, de senki sem láthatja a törökök és pogányok közül, a míg el nem ment, vagy tőle el nem fordult és senki sem támadhat ellene iránta való tiszteletből. És a midőn meghalt és eltemettetett, senki a sir mellett el nem mehet máskép, mint gyalog s mélyen meghajolva a sir láttára s mindaddig lóra nem ülhet, míg tájékaról el nem távozott. A *melik* iránti engedelmisség oly nagy, hogy ha a főemberek valamelyikét halálbüntetéssel sújtja, de nem akarja a büntetést nyilvánosan végrehajtatni, reá parancsol, hogy magát ölje meg s az illető szó nélkül haza megy s parancs szerint véget vet életének. A khakáni méltóság csakis az arra alkalmas egyének valamelyikére ruházható és a midőn az illetőre kerül a sor, méltóságába igtatják s nem nézik azon időben való körülményeit. Egy szavahihető embertől hallottam, hogy ő valamely vásáron egy fiatal embert látott, a ki épen akkor kenyeret árult, azt mondták neki az őt környezőket, hogy a khakán meghalt s hogy nála, ha nem moslim, nincs méltóbb a khakáni méltóságra. Azonban csak olyan lehet khakán, a ki zsidó vallású. Csakis a khakán ülhet a trónra az arany menyezet alá, sátrai a *melik* sátrai felé épülnek s palotája a városban magasabb, mint a *meliké*.¹⁾ *Ibn-Haukal*, a ki a ka-

¹⁾ L. a de Goeje kiadás 224—225. lapjain.

zarokról bővebben értekezik, mint *Istakhri* s a több közt egy elbeszélést szőtt be előadásába, mely utóbbinál nem fordul elő, a khakáni méltóságról némely részben megegyez ugyan *Istakhri*val, de egyébben különbözik tőle. *Ibn-Haukal* ugyanis így ír: „A mi a kormányzatot s az uralkodást illeti, mindez annak kezében van, a ki közöttök a legnagyobb s a kit *khakan khazar*-nak neveznek s ez a *kazar melik*nél magasabb rangú,¹⁾ mivel a *melik* (hivatalában) hozzá köttetett és ő az, a ki hivatalába igtatja. A mikor *meliket* akarnak választani előbbi *melik*-jök halála után, az illetőt a khakán vezeti be, intéseivel látja el, buzdítólag szól hozzá s tudtára adja, hogy minő kötelességei s királyi jogai vannak és mik azok a bűnügyi esetek, a melyekben megbízza, hogy személyesítse, bennök eljárjon, kivévn azokat, melyek nem tőle függnek, vagy az igazsággal ellenkeznek. És gyakran történik, hogy nem tudja az arra alkalmasakat reá bírni, hogy a kormány gondjait magokra vegyék, a kik a midőn ezen intéseket meghallották, félelemből azoktól, a melyeket hallottak, vonakodnak a hivatalt elvállalni, mert a *melik* isten engedelmeiből jár el a reá bízottakban, és ilyenkor gyakran egy másik fogadja el, mivel a hivatást szépnek tartja.²⁾

A khakánt illető tisztelet külsőségeire nézt *Ibn Haukal* majdnem szószerint megegyezik *Istakhri*val. Egy persa szövegben, melyet nemrég más egyéb Tranoxianúra tartozó persa szövegekkel együtt Schefer Károly adott ki, a kazarokról a következőket olvassuk: „Kazarország egyike a török tartományoknak, igen szép népfaja van (de azt nem mondja, hogy e dicséret a különböző népfajok melyikét illeti). A midőn *padisah*-jok élete negyvenedik évét túllépte, a tróntól megfosztják, vagy megölik. Vallások abban áll, hogy a napot és éjjelt, a szelet és az esőt, a földet és az eget imádják, hanem az eget a többenél fejebbalónak tartják “³⁾ *Masudi* szerint az oroszok a kazar királylyal (*Masudi* valószínűleg tévedésből ír *melik*-et *khakan* helyett) 912-ben Kr. u. oly egységre léptek, mely szerint a kazar király azon feltétel mellett, hogy a

1) Eddig a két arab geographus majdnem szószerint egyezik.

2) L. de Goeje kiadása 283—284. lapjain.

3) L. „Description topographique et historique de Boukhara par *Mohammed Nerchaky* stb.“ (Párizs, 1892.), a 291-ik lapon. *Kazwini* a baskirok vallásáról hasonlót hoz fel.

kapandó zsákmány felét neki adják, birodalma vízi útját számokra megnyitotta, a melyen a Kaspi tengerig lehajóztatva, azon átkeltek s déli partjain a Tabaristanban, a persa Irákban s a többi tengerparti tartományokban lakó mohammedánokat hónapokig ölték s vagyonukból kifosztogatták. A midőn visszaérkeztek a Volga torkolatához s a zsákmány felét a királynak megküldették, egész váratlanul a kazar király mohammedán katonái reájok törtek s három napig tartó harcz után teljesen legyőzték s ötezer ember kivételével, a kiknek sikerült megmenekedni, könyörtelenül leöldösték.¹⁾ A kazar katonaság fővezére az *isa* volt s ennél fogva majdnem bizonyosra vehető, hogy az oroszok ezen váratlan megtámadása a főkirály akarata ellenére, az általa kötött szerződés tekintetbe nem vételével az *isa* parancsára történt. De nemcsak az *isa* korlátozta a *khakán* uralkodási jogait, hanem a törzsek fejei is, a kiket a byzánti írók ἄρχοντες-eknek, az arabok *melik*-eknek neveztek. A törzsfőnökeket a kazar khakán a persa királyok példájára helytartóinak szerette nézni, tehette is, de ez az értelmezés mit sem változtatott a dolgok tényleges állapotán. A különböző vallások és nemzetiségek is, mint a hogy már fennebb reá mutattunk, a kazar állam szervezetére gyengítőleg hatottak. A kazar birodalomban a főkirály és az előkelők egy része zsidó vallású volt, a katonák, jelesen a királyi őrhad, legnagyobb részt mohammedánokból állott,²⁾ a köznép egyik nem kis része a keresztény vallást követte, s a ki ezen vallásfelekezetek egyikéhez sem tartozott, mint *Ibn-Rosteh*-nál olvassuk, olyan valláson volt, mely a törökökhöz hasonlít s melyet leghelyesebben *samanismus*-nak nevezhetünk.

A kazar birodalom különböző nemzetiségei közül a fehér és fekete kazarokról vagy kabarokról már fennebb emlékeztünk. Ezen kívül még más nemzetiségek is lakták Kazarországot, így oroszok s más szláv törzsekből valók. *Masudi* „Kitáb Murûds stb.“ cz. munkája XVII-ik fejezetében írja, hogy a kazar főváros egyik részében oroszok és szlávok laknak együtt. A kazar hét bíró ketteje

¹⁾ L. a *Kitáb Murûds* stb. cz. munka XVII-ik s nem mint Frähhnél olvassák, XIV-ik fejezetét, l. „Ibn-Foszan' s und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit“ (St. Petersburg, 1823.), a 60-ik lapon.

²⁾ Az islam *Ibn el-Asir* szerint a kazaroknál 868-ban kezdett meggyökerezni.

a mohammedánok ügyeiben a *korán* szerint, a másik két bíró a zsidó valláson levők felett a *tórá*-nak megfelelőleg, megint más két bíró a keresztények felett az *evangelium* szerint; végül a hetedik az oroszok s másféle szlávok s a pogányok pereiben s bűnvádi ügyeikben a józan ész súglatából hozza meg ítéletét. *József* a kazarak királya rabbi *Khisdai*hoz intézett levelében birodalma terjedelméről s azon népekről, a melyek a kazar királyok adófizetői, a következő adatokat közli: „a kazar birodalom a nagy folyam mentén *Georgia* (*Grusia*) északi határától kelet felé négy hónapi járó földre terjed. Az *Itil* folyó partján kilencz különböző nép lakozik falvakban, városokban és várakban s ezek mind adót fizetnek a kazar királynak, a *Georgia* felé lakó népek is egy hónapi járóföld hosszában a kazar király adófizetői; déli irányban *Bab el-abwáb*-ig 15 hatalmas nemzet lakja ezt a földrészt, ezek hegyeken laknak s *Basa* (*Vasa* = *Ossetok*, oroszúl *ossetinzi*) és *Tagat* (az ossetok főtörzse *tagate*) tartományaiban egész a Fekete-tengerig két hónapi járóföld szélességében s szintén a kazarak adófizetői. Nyugatfelé a Fekete-tenger partján tizenhárom hatalmas nép lakik, ezek egytől-egyig adófizetőim. Innen a birodalom határa észak felé fordul egész a *Jaik* nevű nagy folyóig (Menandernél Δάχ = Ural) s e földrészen a népek falak nélkül való falukban laknak, s a pusztában barangolva eljutnak egész *Jugria*ig, számtalanok, mint a tenger homokja; az általok lakott terület négy havi járóföld, ezek is mind adófizetőim. Én magam a folyam torkolatánál lakom s nem engedem, hogy a hajókon érkező oroszok azok területére lépjenek s ép oly kevéssé engedem meg, hogy szárazföldön érkező ellenségeik országukba behatoljanak. Folytonos háborúban élek ezen különböző népekkel s ha őket útjaikban meg nem akadályoznám, elpusztítanák *Ismael* országát egész *Bagdád*ig. Három fővárosom van, az egyikben a királyné lakik szolgálónőivel és eunuchokkal, ennek nagysága a hozzátartozó falukkal együtt 50 négyszeg parasanga s lakosai izraeliták, ismaeliták, keresztények és más, különböző nyelveken beszélő népek. A másik város környezetével nyolcz négyszög parasangára terjed; a harmadikban magam lakom főembereimmel és szolgálóimmal, ez kicsi város, csak három négyszeg parasangára terjed; a folyam keresztül folyik e városon és mi egész télen át benne lakunk, *nisan* hónapjában azonban (márcziusban) kimegyünk a mezőkre s

kertjeinkbe azokat megmívelni tiz parasangára terjedő távolságban. Az egyes nemzetségeknek megvan örökségök, a melyben nyáron laknak s a melynek határai közt vígan töltik napjaikat, senki őket nem nyomorgatja, nincs ellenségök, kitől tartaniok kelljen. Én országom fejedelmei és szolgálaim kíséretében ellátogatok egész az *Arasan* folyamig (*Araxes*, örményül *Eraskh*, georg. *Rakhsi*), hol birodalmom (Persia felé) végződik.¹⁾

A kazar nyelv, mint a hogy ezen tanulmányunknak a bolgárokról szóló fejezetében láttuk, a bolgár nyelvhez hasonlított s különbözött a *burtaszok* nyelvétől, így mondja ezt *Istakhri* (l. a. de Goeje kiadás 225-ik lapján) és mások s ezen adatokból s a nyelv maradványaiból, minők a személynevek, helynevek, méltóságok elnevezései stb. világosan áll előttünk, hogy a kazar nyelv a török nyelvjárások egyikét alkotta. A kazarhoz hasonló a bolgár nyelv leánynyelve a csuvas, ez pedig a török nyelvjárások egyike. *Solovief* a kazari kormányzóságban fekvő *Kremencsug* romjai közt egy régi mohammedán sirkeriben tizenkét felíratra s egy felírat töredékre talált, melyek a *Bolgariban* találtakhoz hasonlítanak, úgy a betűk alakjait, mint az írásmódot és betűket illetőleg. Ezen felíratok nyelve nagyon hasonlít a jelenlegi csuvas nyelvhez.²⁾

A kazaroknak igen valószínűleg irodalmuk is volt; József kazar király rabbi *Khisdai bar Jizkhakhoz* intézett levelében maga írja, hogy levéltárában a régi kazar fejedelmek más fejedelmekkel folytatott levelezéseik őriztetnek s levele egy más helyén arról tudósít, hogy *Obadia* király iskolákat építtetett, a *misnát*, *talmudot*, az imádságokat magyaráztatta, tehát valószínűleg kazar nyelvre fordíttatta. Hogy a kazarok minő írást használtak, nem mondatik; valószínűnek tartom, hogy attúl fogva, hogy fejedelmeik a zsidó vallásra tértek, a héber írás honosodott meg náluk.

József király leveléről szólva, nem tehetem, hogy említést ne tegyek arról, hogy ebben a kazarokkal rokon népek közt *ogor*, ill. *ogri* vagy *ugri* néven a magyarok említetnek, illetőleg az a nép, melyet *Theophylactus Simocatta* a Volga partján említ s a kiket *Zemarkh* (*Menander*-nél, l. a bonni kiadás 301-ik lapján) 569-ben

1) *Kusari*, ed. Joh. Buxtorfius fil. (Basel, 1660).

2) *L'Annuaire des Sciences*, 1879, 3. mars.

Kr. u. szintén kazar területen említ. Priscusnál az *urogok*, illet. *ugorok* és *onogurok* vándorlásairól van szó, a kiket az avarok régi hazájukból kizaklatnak s a kik aztán 465-ben Kr. u. az *akaczirok* szomszédságába kerültek.¹⁾ Cassel Pál a királyi levélben említett *ogrikat* vagy *ugrikat* szintén a magyarokkal azonosítja, sőt tudunkra ő volt az első, ki a kettőnek azonosságát vitatta.²⁾

A kazarokról *Masudi* (id. műve XVII. fejezetében) sok érdekes adatot közöl. A mit a *khakan* teljes visszavonultságáról mond, a ki szerinte lakosztályaiból ki nem léphet, a ki soha lóra nem ül, a kit senki se láthat, a ki az állam dolgaival nem foglalkozik, kétségen kívül túlzás s az ilyen túlzástól a kazar *khakant* illetőleg a többi arab író sem ment. Helyesen jegyzi meg *Masudi*, hogy a kazar *khakan* mindig a birodalom legelőkelőbb családjaiból választatik, ha egyáltalában választásra kerül a sor, mert a kazaroknál, mint a hogy erről *Masudi* is tud, örökösödési egyeduralom volt, mint a kazar főkirályok azon névsorából is látjuk, melyet *József* király id. levele tartott fenn számunkra. *Ibn-Rosteh* tudósítása a kazarokról sokban különbözik *Istakhri* s *Ibn-Haukal* tudósításaitól; utóbbiak maguk is jártak a kazar birodalomban, jelesen *Ibn-Haukal* 969-ben útazta meg Kazarországot, a mikor ott *József* király vagy közvetlen utódja uralkodott. *Ibn-Rosteh* adatait igen valószínűleg *Dseihani* elveszett nagy munkájából merítette. A kazar király hadseregében orosz- és más szláv fajúak is szolgálhattak. A kazarok élénk kereskedést folytattak a bolgárokkal, *Khárizm* lakosaival, az oroszokkal, jelesen *Kiew* várossal, a byzanti birodalom kereskedőivel. *Kazwini* a kazarokról Repiczky fordításában ezeket mondja: „Ők nagy turk törzset képeznek, tartományok a *kapuk kapuján* túl fekszik, mely *Derbend* nevet visel. Két fajt képeznek, az egyikben fehér és kitünő szépségűek láthatók, a másikban barnák, mely utóbbiakat *kara khazar* (fekete khozár) néven hívják. Sátorok alatt lakván, agyagból kevés épülettel bírnak. Vannak vásártérei, fürdőik, (árúikkal) szállni szoktak *Atil* folyó partjára. Nagy tekintélyű királyuk *belek*³⁾ névvel bír. Van köztük sok moszlim,

¹⁾ L. a bonni kiadás 158-ik lapján.

²⁾ L. „Der Chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert“ (Berlin, 1877.) a 89--90. lapokon.

³⁾ L. ö. h. v. a *Bulan* nevet

keresztyény, zsidó és bálványozó. Ha a nép közt pör támad, azt (a király) birájokhoz útasítja s ő maga nem ártja magát közjük. Minden népségnek van birája. Királyuk téglából épült palotát bir s az Atiltól távol esik (így), és ökvíule másnak téglaeépülete nincs is. Mondják, hogy királyuk nem lovagol négy hónap alatt egyszernél (többször, s mikor lovagol, közte és seregei közt mértföldnyi távolság hagyatik, s ha valaki meglátja, leborúl a földre, s úgy marad, míg a király el nem ment. Ha hadsereget küld ki, s ez meggyőzetik, a megfutamlókat egy lábíg leöleti, ezután nejeiket s gyermekeiket holmijokkal eléhivatja, s őket másnak ajándékozza el, (vagy pedig) megöleti őket (is). Beszélik, hogy mikor királyuk negyven éven túl van, meghitt emberei (országnagyok) leteszik őt, vagy megölik, mondván: „ennek esze már fogyatkozófélben van, s ő az ország kormányára nem való.“¹⁾

Ibn-Rosteh a kazar népről megjegyzi, hogy a besenyők földjétől a kazarok tartományáig tiz napi járóföld van, mely pusztákon és erdőségeken vezet át. Járt utak nincsenek, hanem az útasnak mocsáros és erdős vidékeken kell keresztül mennie, ha a besenyők lakta földrészről a kazarok területére akar jutni. A kazar birodalom kiterjedt földrész, melynek egyik határát egy nagy hegység alkotja (a Kaukazus), a melynek völgyeiben *lugar* (? *lezg*) és *talas* (? *tagat*) nevű nép lakik. A hegység egész *Tiflisig* nyúlik.²⁾

GR. KUUN GÉZA.

¹⁾ L. az „Új magyar múzeum“ V-ik évfolyama első kötetének 174—175 lapjain.

²⁾ L. a de Goeje kiadás 139-ik lapján.

Mizse nádor és családja.

(1290—1334.)

A történetünkben nagyon kevésbé ismert Mizse nádor eredetének felderítését hasztalanul keressük az okiratokban; a budai krónikának köszönhetjük azt. Ebben van előadva, hogy IV. László nagyon rövid idővel halála előtt a csak nemrégiben keresztény hitre tért Mizse szaracént (mohamedánt) nevezte ki nádorrá s hogy Mizse nádor Kún Lászlónak (1290. július 10-én történt) megöletéseért, gyilkosain, a kún Árboczon, Törtelen és Kemenczén rettenetes boszút állott; testvérel, Lizensével, rájuk tört s családostól, — nem kímélve a csecsemőket sem — lemészároltatta őket.¹⁾

László halála után Mizse egy ideig III. András párthíve, az 1291 július 10-iki okiratban Tolna és Bodrog főispánjaként szerepel²⁾ azontúl nem fordul elő az ország méltóságai sorában. 1291. oct. 9-én a bodrogi főispán már Jakab, — a tolnai pedig Gergely. Ebből azonban nem következik még, hogy Andrással való viszonyának vége szakadt, mert egyidejűleg élt Helbling Szigfrid krónikás, — tehát kortárs — osztrák krónikája szerint „Graf Myssa“, majd „der wilde grav Mizze“ Andrásnak Ausztria ellen vezetett 1291. augusztusi hadjáratában részt vett.³⁾

Innen kezdve azonban nyoma vész s csak 1295-ben találkozunk újra vele.

Ebben az évben lázadt fel újból az Anjou-párt III. András el-

¹⁾ Fessler : Magyarország történetének második kiadásában foglalt amaz állítás, hogy Mizsének többrendbeli okirata létezik még, — amennyiben direkte a tőle kiállított okiratokra vonatkozik — merőben hamis — téves.

²⁾ Fejér VI. 1. 118. Hazai Okmt. VII. 219.

³⁾ Zeitschrift für deutsches Altherthum 1844. 234. és 237.

len és sikerült nekik a Mizse és Heyza¹⁾ testvért tervüknek megnyerniök.

A két testvér, úgy látszik, egyidejűleg kezdte meg az ellenségeskedést. Pál fiai: János és Pál baranyamegyei nemesek — Heyza hadtestében rátörtek a daróczy várkastélyra, Tomazina szlavon hercegnő birtokára, — melynek őrizete Andronikus veszprémi prépostra, a királyné alkanczellárjára volt bízva. — s 1000 márkára rúgó kárt okoztak itt. Az András által oda küldött Sándort, a prépostnak hívatlnokát foglyúl vitték magukkal; a prépost másik hívatlnokát, Dömötört pedig Chelechen megölték. Innen a szinte Baranyamegyében fekvő geesi kolostor ellen indultak, melyben a prépost részéről ellenük egybehívott sereg volt összpontosítva; a kolostort felgyújtották. Végül Fanchot, a prépost egyik rokonát foglyúl ejtették, a kit csak busás váltságdíjért válthatott ki fogságából.²⁾

Mizse ezalatt a hasonlóképp Tomazina birtokát képező szekesői várat vette be. Miklós nádort Miklós fia, László comessel egyesülten küldték ellene, és sikerült is nekik őt legyőzniök.³⁾

Természetesen Mizse és testvére arra használták fel ezt az időt, hogy a zavarosban halásszanak; tudjuk ugyanis, hogy Sebastían fiától, Miklóstól erőszakosan vették el tóti és antali (baranyamegyei) birtokát⁴⁾. Ez egyúttal a legutolsó tudósítás Mizséről.

Ellenben Heyza erőszakoskodásairól hallunk még valamivel tovább is.

A III. András utolsó éveiben (1293–1300) gyakori belföldi zavarok idejében, Heyza több ízben megragadta az alkalmat, hogy az 1295-i jeleneteket megújítsa. Andrásnak a pécsváradi konventhez intézett 1300-iki rendeletéből tudjuk, hogy Heyza Pécs városát felgyújtotta s a többi közt a pécsváradi konvent pecsétjét is magához vette, mi által a konvent akadályozva volt abban, hogy bírói és jegyzői tisztének eleget tegyen.⁵⁾

1) Ez a helyes olvasási mód Lizse helyett.

2) Fejér VI. 2. 28. 29. 57. András azután Péter fainak peterdi, véghi, márki és chabagatai (megannyi baranyamegyei) birtokát adta Andronikus prépostnak 1296. július 8-án.

3) Wenzel X. 185. Szekeső ostromát András is megemlíti 1296. szeptemberén. (Fejér VI. 2. 19.) Miklós nádor 1295. június 6-án még viseli e tisztét (Wenzel XI. 191), 1295 július 11-től fogva Aba nb. Amadé nádor. (Haz. Okmt. VII. 232.)

4) Zichy okmt. II. 530. 5) Wenzel X. 373.

De hogy András a két testvért példaszerűleg megbüntette volna, — arról semmit sem tudunk.

Heyza 1301-ben (András halála után) Bodrog, Tolna s Baranya főispánja volt; ebben az évben vette meg a fentemlített Laki Miklós és fiai: László, Sebastían, Salamon és István egész, tóti birtokát a kalocsai káptalan előtt.¹⁾

Megtudjuk továbbá, hogy Heyza akkoron, midőn Baranyamegyét veszélyeztette, a Győr nb. Óvári Jakabnak alig hét éves leánya Chala s a gyermekkorát élő *Jakab, testvére Mizse volt nádor fiának* eljegyzését kierőszakolta. Ez az eljegyzés utóbb perre adott okot.

Tamás esztergomi érsek már 1318. aug. 25-én felhatalmazta László pécsi püspököt, hogy — mert az eljegyzés Chala szüleinek beleegyezése nélkül, Heyza kényszerítésére jött létre, Chalának engedélyt adjon rá, mikép bárkivel egybekelhessen. Az arra kitűzött tárgyalási napon (1319 július 2-án) az anyjával megjelent Chala kijelentette András valkói főesperes előtt, hogy midőn teljességkorúvá lőn — sem hallgatag, se nyíltan nem egyezett bele az eljegyzésbe; sőt, valahányszor csak említették előtte az ügyet, óvást emelt ellene; de még jegyesét, a ki eljegyzése után mindjárt messze vidékre ment, nem is ismeri közelebbről. Ennek alapján a fenti napon az eljegyzést egyházilag érvénytelennek nyilvánították. Jakab azonban nem elégedett meg ezzel az ítélettel, hanem tovább folytatta perét jegyese ellen. A legutolsó, a mit erről az ügyről tudunk, az, hogy a két fél 1320. jan. 13-ára tűzte ki az új tárgyalási napot s hogy Chala és rokonai 1319. decz. 21-én Damján sori prépostot és Lőrincz kéméndi plébánost jelölték ki e per bíráiúl²⁾. E kényes természetű ügy további fázisa ismeretlen.

Mizse és Heyza utódjaira nézve a Tótiért folytatott hosszú birtokper nyújt néhány sovány adatot.

Heyza — mint fennebb említettük — Laki Miklós és fiaitól bodrogmegyei tóti birtokukat 1301-ben megvette. 1326 február 28-án *Mizse fia Jakab* és *Heyza fia Jakab* e birtok tulajdonosai s Tárnok uraival, kiknek szintén volt ott birtokuk, egyességet kötnek a halastavak közös használata tárgyában.³⁾

¹⁾ Zichy Okmt. I. 106. 1302. jul. 31-én előfordúl mint *Eyza comes* (Anjoukori okmánytár I. 25). ²⁾ Anjoukori okmt. I. 481. 518. 537. ³⁾ Zichy okmt. II. 529.

Mizse fia, *Eyzech mester* 1334-ben rokona, Heyza, az egykori főispán birtokát Lak urai egyik rokonának, Incei Deák Jánosnak (Péter fiának, Keled unokájának) adta el.¹⁾

1343-ban Incei János tóti birtokrészletéről Becse Gergely nb. Becsei Töttös javára lemond.²⁾

Töttösnek Incei Jánossal hosszadalmas pere volt, mely végül javára dőlt el. A per egyes stadiumai nyomán a már korábban ismereteseikkel egybehangzólag — Mizse családfája összeállítható. És pedig következőleg:

N		
Mizse 1290—1295 1290 nádor, 1291 Bodrog és Tolna főispánja.		Heyza 1290—1302 1301—1302 bodrogi, tolnai és baranyai főispán.
Jakob 1318—1326 Chala, Győr nb. Óvári Jakob leányának jegyese.	Eyzech ³⁾ 1334.	Jakob 1326.

¹⁾ Zichy okmt. II. 511.

²⁾ Zichy okmt. II. 72—74.

³⁾ Hogy Eyzech atyja Mizse, Heyza testvére, igazolja a Zichy okmt. II. 31. okírat.

Dr. WERTNER MÓR.

Irodalmi Szemle.

Nyelv, nemzetiség, nemzet.

Kulturpolitikai tanulmány. Írta Balásy Dénes. Budapest, 1893. (Lampel R. Woldianer F. és fia.) 8°. 211 lap. Ár?

Nemcsak kulturpolitikai, hanem mélyreható történelmi tanulmány is Balásynak a nyelvről, nemzetiségről és nemzetről írt terjedelmes könyve. Körülbelül abból a fajtából való, mint a *Grünwald* Régi és Új-Magyarországa, a nélkül azonban, hogy egy nyomon járna vele. Minden ízében eredeti, pedig tele van idézetekkel; ezek az idézetek azonban kezeiben egyszerű eszközök, melyek elméletét illusztrálják, de nem alkotják.

Nem lehet mondani, hogy egészen világos és áttekinthető képet alkotott volna arról a hármasságról. Adatai gyakran elnyomni látszanak őt s a végeredményeket nem emeli ki kellő élességgel. Van benne valami abból a töredékességből, mely *Széchenyi* íratait jellemzi. Semmi esetre sem tartozik a könnyű olvasmányok közé, pedig hévvel, jó magyarsággal és közvetlenséggel van leírva. Kétséggel új szempontokkal járul a nagy kérdés megítéléséhez, ha itt-ott talán messze megy is következtetéseiben.

Figyelemgerjesztésül megkísértem röviden előadni a nagyérdek és a sajtóban magyaros szívességgel fogadott könyv foglatatát.

Annak kimondása után, hogy a nyelvészet a történelmi tudományok közé tartozik, kifakad azon mulasztás miatt, hogy a magyar nyelv törvényei maig sincsenek kodifikálva. Az igazán magyaros gondolkodás, akarat és cselekvés megülő betűjét látja abban, hogy művelődésünk a németnek szembeszökő gyámkodása alatt áll jelenleg is. Példakép behatóbban jellemzi a budapestiek, főképp a hírlapok magyar nyelvét, melyben nincs meg a magyar nyelvszellem ízlése és temperamentuma. Teljesen elérkezettnek látja a helyesírás reformjának idejét s az alapvető törvényeket az alak- és mondattan szabályainak minél pontosabb és minél szigorúbb megállapításával kívánja megszerkesztetni. Azután vizsgálat alá veszi az egyént, mely mint lélek oszthatatlan s a társadalom-történet szempontjából kutatja, milyen az egyén a modern tár-

sadalomban, miként születik meg a népjellem, inkább anyagi vagy pedig inkább szellemi-e a társadalmi fejlődés elve s helyes dolog-e azt élettani okokban keresni? Arra a következtetésre jut, hogy a modern államnak az egyén tevékenységét támogatnia kell ugyan, de ép oly kevésbé szabad kihasználnia, mint parlagon hevertetnie.

Nem egyedileg, de egyetemileg jut századokon át szerephez a faj, a nemzetség, a család és az egyén. Csak a fejlődés mindezen fokozatain végighaladva jelenhetett meg azután teljes nagyságában a *nemzetiség* eszméje. A nemzeti egység s azonosság tudata s a népfajok szerint való különbség érzete a világtörténelem egyetlen korszakában sem volt olyan erős, mint manap. Bővebben foglalkozik azután a nemzeti-ségi kérdéseknek — kivált a szlavizmusnak és daco-romanizmusnak megalakulásával s mibenlétével. Talán igen is messze megy, mikor a magyarokról azt írja (88. l.), hogy nekik már 1848-ban sikerült megoldaniuk a nemzeti-ségi kérdést. Kimondja, hogy „a mi az ó-korban erkölcsi és vallási *tekintet* volt, abból a legújabb időben parlament-királyi felségjog lett, területi és fejedelmi szuverenitás, alanyilag *állameszme*, tárgyilag *törvény*, jelképileg korona.“ Ezt az állameszmét, a nemzeti-ségekkel szemben föltétlenül követeli Magyarországra nézve és kifejti, miben áll az. Elítéli bármely kormánynak olyas törekvését, mely rendeletekkel kívánna dönteni ily kényes kérdésben. Különben is önámításnak tartja a kulturnyelv és népfaj nevében vitatott nemzeti-ségi elvet. Nem nyelv, néprajz, vagy térképfelületek szerint csoportosúlnak francziák, németek, angolok. Nálunk faj, nyelv és vallás nevében támadja a nemzeti-ségi érdekszövetkezet a jogrendet és az állam tekintélyét.

Ezzel szemben a magyar történet oknyomozó, tömör elbeszélésében fejtegeti, mi a *nemzet* (114—181. l.)? De midőn eszesen taglalja Európa legrégebb királyságának ezredéves életét, a *lelket*, a mely alkotmányát, törvényeit megelevenítette, az irodalmi géniuszt, mely vezette, az egység egyik legfőbb tényezőjét, — az államnyelvet — melylyel szemben különben nem hajlandó párhuzamot megtűrni, — nem mutatja be egész történelmi nagy jelentőségében. Ebből pedig kitűnnék, hogy saját nemzeti-sége iránt bizony mindig elég mostoha volt ugyan a magyar, de magát az állameszmét, mint nemzet, sohasem hanyagolta el. S ez látszik abban a nagy gonddal megírt utolsó fejezetben is, melyben a szerző az ezredéves állam mai viszonyait ecsetelve, a hazug jelszavakkal szemben teljes épségében, mint életre és hatásra képes egységet, ékesen szóló számokban mutatja be a nemzetet s államát. S mindezt Tinóditól vett jelszavához híven: „Igazat nem hamisítottam, hamisat nem igazítottam.“

Találóan állítja szembe a históriai fejlemények s a koreszmék közt folytatott küzdelmet s míg egyrészt bizonyítgatja, hogy a nyers többséggel szemben az erkölcsi fölényben levő kisebbséget illeti az ural-

ködés joga, másrészt a történeti alkotmányhoz való ragaszkodásban, a loyálisban s a tiszta parlamentarismusban látja megjelölve a nemzet rendeltetésének útját, melyen küzdve és bízva kell előre haladnia.

Balásy könyve nem napiérdekű politikai röpirat, hanem valóságos államtudományi és történelmi tanulmány, melyet szívesen ajánlunk az olvasók figyelmébe. M—r.

A honfoglalás története

A művelt közönség számára írta Borovszky Samu. Budapest, 1893. 8^o. 176 l. Ara 1 ftl.

E kis munkát a honfoglalás jubileumára írta a szerző, ha nem is adja tudtunkra. Nehány év óta foglalkozik hazánk ezen korbeli viszonyaival s jónak látta könnyen áttekinthetőleg megírni a honfoglalás történetét 13 fejezetben. A 13-as szám nem jelent szerencsétlenséget, mert a szerző, kitűzőtt céljához képest, szerencsésen oldotta meg feladatát. Élvezetes modorban, rövid fejezetekre osztva mutatja be nemzetünket előbbi hazáiban, a Fekete tenger mellett, Etelközben s mai hazánkban stb. Nem akarok tartalom-mutatót írni, tehát csak általánosságban jegyzem meg, hogy a szerző lelkiismeretesen összeszedte mindazon adatokat, melyek legalább főbb vonásokban megismertetnek minket az ősmagyarok életmódjával, vallásával, szokásaival, fegyverzetével, hadviselési módjaival, nyelve származásával, ennek rokonaival, a fölvetten idegen szavakkal, az ősi intézményekkel, a jövevény népekkel s a magyarok bánásmódjával az idegenekkel szemben. Mindezek könnyedén, kellemesen vannak megírva úgy, hogy bárki szívesen olvashatja.

De találni fog benne a művelt olvasó olyan dolgokat is, melyektől minden műveltsége mellett is meghökken. Az idegen eredetű hely- és más nevekre céleozok. Bizonyára sokan fognak csudálkozni, hogy a *róna*, *puszta*, *patak*, *árok*, *tar* stb. ne lennének magyar eredetűek, hogy a békésmegyei *Mágor* nevű puszta neve a szláv-oláh *Magura*-hegy névből eredhetett; hogy a Kozár, Kazár név nem a kazár nemzetség nevéből, hanem a szláv *kozar*-ból, mely kecskepásztort jelent szláv nyelven. E következtetés szerint tehát az erdélyi *Kozárcvár* neve szláv nyelvre fordítva *Kecskepásztor-vár*. Meglepő az is, hogy a *kemény* szó a szláv *kamenu*-ból származott légyen, mely követ jelent.

Azt sem hiszem, hogy a székelyek eredetének kutatói aláírnák azt a véleményt, hogy a *székely* nevet a gepidák adták volna székely atyáinkfiainak; *sakula* az ő nyelvükön annyit jelentvén, hogy *harcos*.

Egyébiránt a szerző nem untat tudóskodással. Megoldhatatlan kérdések vitatásával sem igen fáraszt. De melegen védi a magyarságot azon vádak ellen, melyeket a honfoglalás idejebeli hadakozás módjára szórtak az idegen írók.

Mindenesetre méltó e kis könyv arra, hogy minél többen megszerezzék és elolvassák. T. I.

Komárom hőse. (Klapka György élete.)

Irta Vajda Emil. Kiadja a Franklin Társulat a »Történelmi könyvtár.« 82 füzetében. Bpest, 1893. 184 l. Ára 40 kr.

Szabadságharczunk maholnap egészen a történelemé. Szereplői egymásután költöznek át az örök béke honába. A múlt évben temetük el Klapka Györgyöt, Komárom hős védőjét, szabadságharczunk egyik legnemesebb alakját, a kit Kossuth „római jellem“-nek nevezett a nagy idők megpróbáltatásai között s a ki erre a névre méltó maradt később az emigráció viszontagságai s végül a magánélet létfenntartási küzdelme közepette is. Az első egyike volt, a ki teljes odaadással szentelte magát a szabadság ügyének, s a ki igazán elmondhatta Emlékeiben, hogy komáromi bajtársaival ők voltak a legutolsók nemesak nálunk, de az egész continensen, a kik a szabadság zászlaját védelmezték.

Ő volt az, a ki a szabadságharcz első válsága után a magyar hadsereget újra szervezte és megteremtette s az 1849-iki tavaszi fényes győzelmeket előkészítette. Az isaszegi győzelemnek ő volt egyik legkiválóbb hőse; a nagy-sarlói fényes diadalt (ápr. 19-én) 16000-rel 26000-rel szemben ő vívja ki s ezzel Komárom várát felszabadítva, bevonul oda, hogy azt még a világsi katastropha után is hősiessen védelmezze.

Az emigratio korszakában is bámúlatot és tiszteletet ébreszt az a lankadatlan buzgalom, az a sysiphusi munka és küzdelem, melyet az egész continensen kifejt hazája felszabadítása érdekében. Előbb Londonban, majd Párisban, aztán Konstantinápolyban, később Turinban, Genfben, végül Berlinben szövö a felszabadítás terveinek szálaít s nagy érdeme van abban, hogy a magyar kérdést mindig napirenden tartják az európai politikában és ha nem sikerült azt nekik napirenden tartják, nagyban hozzájárultak a békés megoldás — a kiegyezés — siettetéséhez, a mely aztán visszaadta neki is a rég elveszett hazát és lehetővé tette, hogy szabad földön itthon tölthesse élete alkonyát, honi földben találjon örök nyugodalmat s honfitársainak hálás kegyelele örökjék sírja felett.

Szabadságharczunk ez ideális alakjának élettörténetét írta meg *dr. Vajda Emil* székely-udvarhelyi tanár hazafias lelkesedéssel, vonzóan, érdekesen, lendületes, magyaros zamattal. Története a magyar szabadságharcz és az emigráció története dióhéjban. A Franklin Társulat adta ki „a magyar népnek és ifjúságnak ajánlott“ Történelmi Könyvtárban, melynek bizonyára egyik legtartalmasabb füzete. Élvezettel olvashatja el minden mívelt magyar ember, a ki lelkesedni tud — és ki ne lelkesednék — legújabb történetünk legszebb lapjai iránt. A mi kifogásolni valót találtunk benne, az, hogy a nép és ifjúság számára nem elég egyszerűen, népiesen van írva. Inkább a mívelt nagy közönség élvezheti, a mely a szabadságharcz, az emigráció és az európai újkortörténelmi politikai változások történetét legalább nagy vonásokban ismeri. A nép és az ifjúság nagy része nem igen érti azokat az ide-

gen kifejezéseket sem, melyeket Vajda előszeretettel használ főkép a fejezetek címeiben (pl. En tous cas. — Commercement (!) de la fin Dritter im Bunde. Ex oriente lux. In dem Heute wandelt schon der Morgen. Italia farà da se, stb.) Az ilyeneket népies munkákban minden esetre kerülni kell.

Vajda Emil (a ki nem rég megírta Kossuth életét, most a Klapkaét, jövőre Görgeiét ígéri) nagy előszeretettel és sikerrel foglalkozik szabadságharcunk és annak nagy alakjai történetével Érdeklődéssel várjuk a trias harmadikát (a Görgei életrajzát), kívánván, hogy a történetíró objectivitását ne tévessze el szem elől, midőn az leginkább próbára fogja tenni.

Sz. L.

Magyar Tájszótár.

A m. tud. Akadémia megbízásából szerkesztette Szinyeyi József egyetemi professzor. Budapest Hornyánszky Viktor, 1893. Megjelent eddig 2 füzet

A XVIII-ik században mondta ki Leibnitz azokat a szavakat, hogy a nyelvtudománynak, ha valamit alkotni akar, a nép nyelvéhez kell térnie. S a tudományos kutatások azóta a nép nyelvében keresik az alapot, melyre állványokat rakva dolgoznak a modern filológián.

A jelen század eleje óta a nép nyelve iránt nálunk is egyre fokozódóbb az érdeklődés, s ma már ott vagyunk, hogy, ha nem is teljes, legalább épkezü és lábú dialektológiánk van.

Dialektológiánk terén hatalmas, emlékszerű alkotás lesz a Szinyeyi József dr. szerkesztésében megjelenő „Magyar Tájszótár“, melyet az Akadémia megbízásából készít. Ebből a műből fogunk meggyőződni arról, a mit Merheimb dr. nyelvünkről már 1874-ben megírt, hogy „der Ungar braucht um seine Sprache zu reden nicht in's Leihhaus anderer Sprachen zu gehen“; s hogy az agyoncsúfolt „szlavo-ortológ“-oknak mennyiben volt és van igazuk a nyelvünben élő idegen elemekre nézve.

Mert hát mi is az a Tájszótár? Sok embertől hallottam, hogy hát olyan szótár, mint a többi, csak hogy „felemás“ nyelvű. Az új Magyar Tájszótár tárház, mely magában foglalja jejenlegi szókincsünk ket, megmutatja, hogy kép s átvitel útján egy-egy szó, milyen jelentésbeli árnyalatokban használatos. Az új Magyar Tájszótár biografia, mely megismerteti a nyelv életének azon erőit, a melyek egy magyar ember gondolatai jellemző kifejezésének szolgálatában állanak.

Az új Tájszótár azonban több, mint biografia. Valóságos művelődéstörténet, s csak hozzáértő kell, a ki olvassa, hogy mivel gazdagodtunk, gazdagodunk a velünk tőzsomszédságban, köztünk élő népektől. Az idegen fogalmak révén, melyekkel megismerkedtünk, betolakszanak az idegen kifejezések, idegen szók is. Ezek egy pillanatra megállapodnak, s idegen köntösüket nem egy hamar cserélik el. A nyelv idomuló, koptató hatalma azonban csiszolni, gömbölyíteni kezdi, s végre magyaros hangzásúakká teszi őket. Az új Tájszótárból csak ki kell majdan

olvasni, hogy minő művelődési tényezőkkel, minő szavakkal gazdagítanak hát minket a mi német sógoraink, tét atyafiaink.

Részletesen nem akarom vázolni azokat az eredményeket, a melyeket az új Tájszótárnak köszönhetünk, s apróra megismertetni azt a két füzetet, mely előttem fekszik. Örömmel fogom arra megragadni az alkalmat akkor, hogy ha a mű kész lesz.

Köztudomású dolog, hogy a Nyelvtörténeti szótár megjelenése óta szemhatárunk tágult, nyelvészeti kutatásaink erős alapot, biztos támasztékot kaptak. Ez az alap, ez a támaszték kétszeresen erősebb lesz, s pl. érdekes jelentéstani eredményeket köszönhetünk majd e két műnek. Világos, kézzelfogható lesz, hogy egy-egy szónak mi volt a rendeltetése a multban, s mi a jelenben. S talán remélhető, hogy a jelentéstan a Tájszótár hatása folytán megtalálja a maga művelőit s fellendül.

Az új Tájszótárból eddig két füzet hagyta el a sajtót. Mindkettő gonddal, szakavatottsággal, s szigorú kritikával van szerkesztve. Az olyan hibák, melyeket eddig a mű ellen felhoztak, hogy ez sincs, meg az sincs: apró kifogások, melyeket a majdan megjelenő pótfüzetekben be lehet tenni, csak aztán a gáncoskodó híraló urak ne feledjék el a „kimaradtakat“ a szerkesztővel közölni.

Valamely nyelv tájszótára sohasem lehet teljes. Jól megokolt ezt a szerkesztő a Nyelvőr egyik füzetében. Tájszavak vesznek, tájszavak lesznek, s mi az egyik Tiszavirág életet él, a másik csendesen békén meghuzódik az ország valamely határában, s gyakran nehéz kikutatni tartózkodó helyét. Ilyenek különösen a népnyelvben megőrzött irodalmi régiségek. Ne feledjük, hogy hasonló vállalat, az egész nyelv összes dialektusabeli szókincs feltüntetésére a németnek sincs könyve, s ne feledjük, hogy a legkimerítőbb tájszótár az lenne, ha minden nyelvjárásnak a szókincse külön-külön kötetet képezne. Ez a *Lundell* nézete, a melyet azonban a magyar nyelvre alkalmazni bajos, sőt csaknem lehetetlen. A németeknek sem az egész nyelvre, sem pedig minden egyes nyelvjárára külön-külön tájszótárunk nincs, s ha felsoroljuk Castellit, Schmellert, elmondtuk mindazt, a mit a német dialektológiának tájszótárákkal szolgáltattak.

Kétszeresen üdvözljük a Magyar Tájszótárt, a melynek üdvös hatása pár év múlva meg fog látszani egész nyelvészeti irodalmunkon, s méltán rászolgál mind a közönség, mind a szakvilág pártolására.

Melich János.

Richelieu bibornok ifjúsága.

Histoire du Cardinal de Richelieu par Gabriel Hanotaux. La jeunesse de Richelieu (1585 - 1614.) La France en 1614. Paris Librairie de Firmin-Didot et C. 8-adr. 551 l.

Richelieu bibornok azon ritka nagy emberek közül való, kik rendkívüli szellemi tehetségük által a legmagasabb polczra jutva, mit va-

Jaki mint alattvaló elérhet, a legfőbb állami hatalom kezelésének birtokában, válságos időkben az emberiség sorsára döntő befolyást gyakoroltak. Richelieu 18 évre terjedő minisztersége alatt míg egyfelől Franciaország későbbi nagyságának alapköveit rakta le, addig másfelől hatalmas lökést adott azon óriási küzdelemnek, — mely harmincz éves háború neve alatt ismeretes s melybe a XVII. sz. első felében Európa összes civilizált államai belesodortattak, — oly irányban eldőlésére, a mely irányban az a westphaliai békében befejezést nyert. Azon meglepő sikerek után, miket a hatalmas francia bibornok-miniszter úgy Franciaország belpolitikájában, mint a külfölddel szemben felmutathatott, természetesen az utókor érdeklődése iránta; természetesen, hogy csaknem egy könyvtárt tesz ki, a mit halála után pro és contra összeírtak róla. Legújában egy tehetséges francia történetíró, *Hanotaux* Gábor adott ki Richelieuról egy 551 lapra terjedő kötetet, de a mint az író az elsőben mondja, ez csak bevezetés az ezután megjelenő más három kötethez. Hanotaux 15 évi gondos kutatás és tanulmány eredményét kívánja bemutatni a történetkedvelő közönségnek. Az első kötetben 156 lapon Richelieu születése helyét, geneológiáját, családját, gyermek- és ifjúkorát, tanulmányait ismerteti 1585-től 1614-ig, azaz születésétől egészen addig, a mikor Richelieu, mint a poitoui clerus küldöttje Parisba ment az országos rendek gyűlésére. Ez időtől datálódik politikai szereplése. A könyv második felében 157—551. lapon magát Franciaországot mutatja be azon állapotban, a melyben Richelieu politikai pályája kezdetén található volt. Szó van e részben Franciaország geographiai helyzetéről, politikai institutioiról, a köz- és magánszabadságról, a társadalom különböző osztályairól, vallási viszonyokról stb. Könyve megírásában Hanotaux nemcsak a már ismert irodalom tanulmányozására szorítkozott, hanem a különböző levéltárakban található, de még eddig fel nem használt forrásokból is bőven merített. Hogy minő eredménnyel, talán valamelyik későbbi kötet megjelenése alkalmával lesz módunk erről is szólni itt csak arra szorítkozunk, hogy felhívjuk az érdekesnek ígérkező könyve a történetkedvelők figyelmét.

G. S.

Nagy Frigyes trónralépése előtt.

Le Grand Frédéric avant l'avènement. Par Ernest Lavisse de l'Académie Française. Paris. Librairie Hachette et Cie 1893.

A francia akadémia érdemes halhatatlanja, a párisi Sorbonne ékes szavú tanára, a fennebbi cím alatt egy újabb kötettel gazdagította a Nagy Frigyes porosz királyra vonatkozó irodalmat. Ez újabb könyv mintegy folytatását képezi ugyanazon író „*La jeunesse du grand Frédéric*” címen pár évvel ezelőtt megjelent munkájának. Ebben a könyvben a fiatal trónörökösnek gyermekévei, első ifjúsága voltak elbeszélve, apjának, a bizar I. Frigyes Vilmosnak udvarában, tehát a

családi körben; viszonya két testvéréhez, anyjához, apjához, kivel csaknem állandó *conflictusban* élt s ki által az övétől eltérő jelleme, hajlamai miatt csaknem mindig üldöztetett, gyűlöltetett, mi szökési kísérletre bírta, mely kísérlet elfogatását, halálra ítéltetését, megkegyelmeztetése után pedig a cüstrini várba internáltatását vonta maga után. A cüstrini tartózkodásnak az vet véget, hogy az üldöztetések, megaláztatások által megtört trónörökös reá szánja magát az apja által forcirozott, de előtte gyűlölt házasságra Erzsébet braunschweig-beverni hercegnővel, de feltette magában, hogy leendő neje meg fogja adni egykor árát az osztrák politika által kigondolt ezen házasságnak.

Lavisse a milyen nagy bravourral beszéli el a Nagy Frigyes ifjúsága című könyvében a későbbi porosz király első fiatalságáról ezen — drámai scénákban nagyon is gazdag — éveit; épen olyan, sőt talán még nagyobb bravourral adja elő életének azon szakát, melyet házasságra lépése után trónra léptéig Neu-Ruppinban s később Rheinsbergben töltött. Neu-Ruppinba úgy ment a trónörökös, mint az ottan tanyázó ezred ezredese; de oly szegényes hely volt ez, hogy nem vihette magával, hanem Berlinben kellett hagyni ifjú nejét; oly szegényesen volt ellátva, hogy nem volt képes egyszerre híni meg ebédre tisztikarát, oly csekély műveltségű és értelmű emberekből állott tisztikara, hogy nem talált semmi szellemi táplálékot a velök való társalgásban. Apja még mindig féltékeny volt reá, ellenőriztette Bredow ezredes által, nem akart neki oly társaságot adni, minőt kívánt volna. Élete tehát nagyon elvonult, magános volt; birtokai administrálásával foglalkozott, magában elmélkedett, vagy olvasott, de nem mindig azt, a mit óhajtott volna, hanem azt, a mit módjában állt megszerezni.

Mindez megváltozott akkor, mikor Frigyes 1734. elején Rheinsbergbe tehetette át lakását. Itt kedve szerint rendezhette be magát. Élhetett kedvelt íróinak, folytathatott *correspondantiát* a kor legkiválóbb szellemeivel és körülvehette magát saját maga által választott barátokkal. A Neu-Ruppinban és Reinsbergben tartózkodás különös fontossággal bír a későbbi II. Frigyes életében. Itt formálta ki értelmét és itt szerezte meg magának, a mi még hiányzott neveléséből. Önmaga nevelte magát s tette képessé maradandó alkotásokra Rheinsbergben szerezte meg a képességet, hogy azon magas philosophiai nézpontra emelkedjék, melyről később a porosz és európai viszonyokat tekintette; itt készült elő alapos tanulmányok által későbbi fontos politikai szerepére. Lavisse mesteri kézzel festi Frigyes értelmének Rheinsbergben tartózkodása alatt ezen megtermékenyülését. Nemkülönb mesteri az a kép is, melyben Frigyes Vilmost élénk állítja. Az ő szemében Frigyes Vilmos nem csak grotesque alak, nem csupán zsarnok, nem is csak értelmes administrator, hanem a darabos külső alatt nemes vonásai is vannak, a mik enyhítik darabosságát s a mik személye iránt némi rokonszenvet követelnek.

Különfélék.

Életrajzi adat Gyarmathi Sámuelről.

Idősb Fogarasi Mihály küküllő-megyei ref. esperes, vámos-gátfalvi és potsfalvi pap, (a ki szül. 1770-ben, megh. 1830-ban) a saját életéről önéletrajzot írt, melyet Vályi Elek ref. esperes úr szívességéből alkalmam volt olvasni. Ebben *Gyarmathi Sámuelről* a nyelvészlől a következő kis jellemzés olvasható. Szóban forgott ugyanis, hogy id. és ifj. gr. Bethlen Pál Bethlen Eleket, az ifj. Pál fiát külföldre akarták küldeni s e végre embert kerestek. „Tartózkodott akkor ottan (t. i. Kolozsvárt), mond Fogarasi, egy Gyarmathi Sámuel nevű med. doktor, a kinek minden foglalatossága az volt, hogy az urakhoz járjon időtölteni; mert az orvoslás mesterségét ő sem szerette, s más sem kívánta őtet használni. Ez a Gyarmathi volt az, a ki Bécsbe a Mária Theresia fundatiójára ment előbb Erdélyből doctorságot tanulni, mint enyedi ref. deák, egy kath. Kovács nevű deákkal, a ki ma is M.-Vásárhelyt lakik. ¹⁾ Ez a Gyarmathi haza jöven, lett Hunyad-vármegyei physicus s Déván lakván, minden ottan volt productiója abból állott, hogy a templom héj-ját letisztíttatta; azután lemondván hivataláról, az udvarokban szerteszéllal töltötte s tölti ma is idejét, furulyával s egy s más pepecslé-ekkel recreálja az uraságokat. Írt Magyar nyelvtanító Mestert is — Ez a többek közt egykor Kolozsvárt a generalis gr. Bethlen Pálhoz menván, ottan előhozódik hogy a gr. a fiát, Eleket, ki akarja küldeni, nem tudja, kivel küldje, szeretné, ha egy olyan embert találna, mint a doctor. Gyarmati azonnal ajánlja magát, conventióra is mennek, két esztendőre ezer rfrtot igérvén kész pénzt, ezenkívül köntöst és minden költséget. Mikor az öreg gr. Bonyhán ezt megtudta, csak elhült beléje, s akarattya ellen volt; de azt mondotta, hogy a fia is már öreg ember, s a mit cselekedett, nem kívánja változtatni, ha nem szereti is.“

Igy történt, hogy Gyarmathi valóban elkisérte az ifjú grótot, Göttingába. Elindúltak 1795. decz. 15-dikén Kolozsvárról s egy esztendeig voltak ott. Az öreg gróf azonban nem bízván eléggé Gyarmatiban, Fogarasit is velök küldötte; de ez már Lipcsében elvált tőlök, majd Göttingában újból összekerültek. Itt Fogarasi papságra szánván magát,

¹⁾ 1823-ban t. i., mikor ezt az életrajzot Fogarasi írta.

1797. ápr. 7-dikéa háza indult. A úton Gyarmathi hasonlón könnyűvéru, mulató embernek mutatta magát. Ott vette el gr. Bethlen Elek Plato Wilhelminát feleségül, egy hannoverai őrnagy leányát, különben teljesen vagyontalan nőt.

Ferencai Z.

— Az „Emlékkönyv azerdélyi magyar színészet százéves jubileuma alkalmából“, melyet a rendező bizottság megbízásából Hegyesy Vilmos szerkesztett, nemrég hagyta el a sajtót, olyan díszes kiállításban, a mely ritkítja párját szigazán dicséretére válik szerkesztőnek, nyomdának (Ajtai K. Albert Magyar Polgár könyvnyomdája) s a remek illusztratioakat készítő műintézetnek (a Divald Károlyénak). Az Emlékkönyvet ő felsége arcképe nyitja meg, róla szól az első cikk is (*Groisz Gusztáv*), a ki 23 év alatt 460,000 forintot áldozott a nemzeti kulturának e műintézetben való emelésére. Ezt követi *Ferencai Zoltán* jeles cikke „A kolozsvári színház története 1792—1821,“ *Katona József*, *Hunyady Margit*, *Szerémy Gizella* és *Kovács Gyula* képeivel. Majd a törvényezikk következik a kolozsvári színházról 1841—42 ből. Utána egy bájos képes-lap a jubileumi előadás női szereplőiből: gróf *Béldi Ákosnéval* élükön, két szép női csoportkép. A „Tegnap és Ma“ című cikkben *Hegyesy Vilmos* a színház történetét az utolsó évtizedekben vázolja — szépen, nagy vonásokban, a színház 1892-iki képével s az intendánsok (gr. *Bánffy György*, br. *Wesselényi Miklós*, gr. *Esterházy János*, *Korbuly Bogdán* és *Bölyny József*) arcképeivel. Majd „A száz éves jubileum prologja“ *Jókai Mórtól* (az író, *Maróthy Margit*, *K. Gerő Lina*, s a „Zrinyi esküje“ szebbnél-szebb arcz- és csoportképeivel). *Ferencai Zoltán* alkalmi színdarabját („Száz év előtt“) a benne szereplő színészek pompásan sikerült arcképei tarkítják. „Az ünnepély rendezése“ leírását a főrendezők (gr. *Bethlen Gábor*, gr. *Béldi Ákos*, *Albach Géza*, *Gyarmathy Miklós*, *Groisz G.*, *Ferencai Z.*, *Hóry Béla*, gr. *Bethlen Bálint*, *Hegyesy Vilmos*, az emléktábla, s *Zrinyi esküje* képei díszítik). „A jubileumi ünnepély“ leírását pedig „Zrinyi kirohanása“ hatásos képe teszi feledhetlenné mindazok előtt, a kik e tündérképekben gyönyörködhetnek s varázsolják azok elé, a kik nem láthatták. — Az *Emlékkönyve*, mely minden salon-asztalnak díszére válhat, minden kolozsvári könyvkereskedésben kapható 2 frt 50 krért. Melegen ajánlhatjuk mindenkinek, a ki magyar kulturának igaz barátja. A pompásan kiállított és sokba került és mégis olcsón kapható Emlékkönyv jövedelme a jubileum költségeinek fedezésére van szánva.

—ys.

— **Dr. Horváth Ödön** dékán-tanár az eperjesi jogakadémián a f. évben egymástal három jeles jogi értekezést írt és adott ki, melyek mindegyike actualis érdekű, de a mellett széleskörű tanulmány és éles ítélet eredménye. Az egyik „*Eszmé a vallásszabadságról*“ a mely az erről szóló törvényjavaslat alkalmából jelent meg eredetileg a *Jogi Szemlében* s most önállóan, a vallásszabadságot, mint az állampolgári jogok egyik leglényegesebbjét, védelmezi. A második „*A házasság fel-*

bonthatósa“ (különnyomat a „Jog“-ból) ennek az érdekes kérdésnek egész történetét felöleli főbb vonásaiban s ismertetvén e felől a különféle jogi theoriákat, arra a végeredményre jut, hogy csakis a házasság felbontása és a felszabadítás új házasságkötésre felel meg az emberi szabadság és erkö'csi rend követelményeinek. A harmadik „*A párviadal kérdéséhez*“ cz. szellemes értekezésében a társadalomtól s főkép annak a becsületről való józanabb felfogásától várja e társadalmi baj orvoslását, melyet sem törvényhozás, sem bírói ítéletek, de még oly szigorú rendelet sem volt képes kiírtani, mint a Mária Teréziáé volt 1752-ben, a mely nemcsak a párbajozó feleket, de még a segédeket is fejvesztéssel fenyegette. — Horváth Ödön emez értekezései egyaránt dicsérik írójuk széleskörű tudását, szorgalmát, s fenkölt gondolkodását. —*ys.*

— **Elisée Reclus-t** a hírneves geographust a brüsszeli egyetem tanárává nevezték ki, s ő a kinevezést elfogadta. Mult octóber havában kezdé meg előadásait az összehasonlító földisméből. Reclus, ki utóbbi időben, híressé lett egyetemes földrajza (*Géographie Universelle*) utolsó kötetének kiadása végett dél-Amerikát beútaza, elhatározta, hogy művéhez egy sociologiai következtetésekéből álló kötetet is csatol, s ezzel megírja a földrajz tudományának bölcséletét. *F.*

— **A szt. pétervári egyetem** 1893/4-iki tanrendjéből megtudjuk, hogy van az egyetemnek 65 tanára, köztük 32 rendes és 15 rendkívüli és 18 nyugalmazot (emeritus). Ezeken kívül van 70 privat-docens, kik közül 24 a történelom-nyelvészeti facultason, 27 a matematikain, 13 a jogi és 6 a keleti nyelvészet facultásán működik. Hozzájuk járúl még 8 lector, 1 prosector és 26 conservator az egyetem természettudományi intézeteiben. Mindössze tehát az egyetem tanári kara 170 tagból áll, a tanulók száma 2000. *F.*

— **A francia és angol egyetemek költségvetése.** Franciaországban, mint tudjuk, teljes egyetem helyett egyes facultások vannak, melyeknek költségeit az állam fizeti. Ezek mindössze 11,038,064 frankba kerülnek, oly formán, hogy Párisban a facultásokra költenek 3 $\frac{1}{2}$ milliót, Lyonban 968 ezret, Bordeauxban 858 ezret, Montpellierben 766 ezret, Nancyban 787 ezret, Lilleben 738 ezret, Toulouse-Mortauban 706 ezret. Aix-Marseilleben 372 ezret, Algirben 434 ezret, Caenben 323 ezret, Dijonban 317 ezret, Rennben 313 ezret, Grenobleban 299 ezret, Poitiersben 290 ezret, Clermontban 183 ezret és Besançonban 169 ezret.

Angolországban Oxford és Cambridge egyetemei semmi államsegélyt nem húznak, hanem saját alapítványaikból élnek. Évi budgetjük 108,735 font sterling; ellenben az újabb egyetemi rangú felső iskolák, kivéve a londoni egyetemet, saját alapítványaik mellett államsegélyt is húznak, mely a következő:

Londoni egyetem évi költsége 15,463 font st.	15,463 font.
University-College (Aberystwith) évi költség 7000 font;	4,000 „

University-College (Bangor) évi költség 9,200 font; . . .	államsegély 4750 font
Mason-College (Birmingham) évi költség 10,754 font; . . .	1400 "
Queens-College (Belfast) évi költség 11,683 font; . . .	1746 "
<i>Skót egyetemek:</i>	
Aberdeen évi költség 29,934 font;	4297 "
St.-Andrews évi költség 5,686 font;	4785 "
Edinburg évi költség 42,217 font;	9626 "
Glasgow évi költség 25,223 font;	8673 "

Kitetszik e számokból, hogy Angolország felső iskoláira évenként 55,940 font sterlinget költ, mely összegből Angliára és Walesre esik 26,813 font, Skóciára 27,381 font és Irlandra 1746 font. F.

A Franklin Társulat legújabb kiadásai. A Gyulai Pál által szerkesztett „*Olcso könyvtár*”-ban legújabban egy egész sorozata jelent meg a válogatott külföldi és hazai irodalmi műveknek. Ez irodalmi újdonságok a következők: *Kis Zakar*; tündérmese; írta Hoffmann E. T. Amadé, ford. Csernátomi Gyula. (Ára füzve 30 kr.) 2. *Korkepek*; írta Kozma Andor. (20 kr.) 3. *Francia beszédek*; ford. Csiky Gergely. (30 kr.) 4. *A vasfejű*; történeti beszély a kalózáleletről, Aimard Gusztáv után ford. Csiky Gergely. (30 kr.) 5. *A szép Anikó*; elbeszélés; Marmontel után átdolgozta Kazinczy Ferencz, bevezetéssel Veszely Ödöntől. (20 kr.) 6. *Ruy Blas*; szomorújáték öt felvonásban; írta Hugo Viktor; francziából ford. ifj. Szász Béla. (40 kr.) 7. *Thaïs*; írta France Anatol; francziából fordította Sz. F. (50 kr.) 8. *A bülkirálynő*; vígjáték egy felvonásban; írta Berczik Árpád; második kiadás. (20 kr.) 9. *A Kapivár*; történeti vígjáték három felvonásban; írta Gabányi Árpád. (40 kr.) 10. *Az olasz irodalom rövid története*; írta Fenini Caesar; a negyedik olasz kiadásról ford. Zigány Árpád. (50 kr.) 11. *Toldi Miklós*; szomorú történet három szakaszokban; írta Dugonics András; második kiadás, bevezetéssel Heinrich Gusztávától. (60 kr.) 12. *Vigasztalások*; írta Lucius Annaeus Seneca; latinból fordította Lévay József. (30 kr.) 13. *A peterdi csata*; vígjáték három felvonásban; írta Berczik Árpád. (30 kr.) 14. *Az angol alkotmány fejlődése a legrégibb időkől fogva*; írta Freemann A. Edward; angolból ford. Kónyi József. (50 kr.) *Idyll a háború alatt*; írta Coppée Ferencz; francziából fordította Molnár Gyula. (20 kr.) 15. *A múzsa*; vígjáték egy felvonásban; írta legifj. Szász Károly. (20 kr.) 17. *Henrietta*; beszély; írta Coppée Ferencz; francziából fordította Molnár Gyula. (20 kr.) 18. *A fejedelem keresztleánya*; regény; írta Pálffy Albert; 2-ik kiadás. (1 frt.)

Folyóiratok.

A „*Budapesti Szemle*“ az Akadémia Gyulai Pál által kiváló gondal szerkesztett folyóiratának megjelent ez évi utolsó füzeté. Közleményei sorát Vámbéry Ármin nyitja meg az ázsiai moszlim népek szabadságtörekvéseinek szellemes ismertetésével. Fejtegetéseit a *törökökön* kezdi meg, mely nép keleties indolentiáját már a hatvanas években meg akarta törni Vámbéry nehány tollforgató barátja a *Hurriet* (Szabadság) című török újságban. A mostani állapotok rajza után *Persia* siralmas társadalmi viszonyaira tér át. Itt a szabad eszméket maga az államhatalom üldözi. Az állami adót most is a felségkincstára és az udvari méltóságok zsebe nyeli el. A sanyargatott nép az adószedők és rablóbandák elől sziklaszakadékokban és erdőségekben vonja meg magát. A felvilágosodott hazafiakat rendszeresen száműzik. Ezek adják ki Londonban a *Hanun* című lapot, melyet mindenki olvashat, csak a jól őrzött persa határon belől nem. Persiától keletre és északkeletre az ázsiai kényuraság és zsarnokság sötétsége uralkodik: egyedül csak Indiában él az iszlámnak ötven milliónál több híve olyan szabad intézmények élvezetében, melyben még nyugaton sem részesül minden modern nép. A füzet másik igen érdekes tanulmánya a Wolf Györgyé, aki a magyar helyesírás alapjáról írt aktuális fejtegetést. Szerinte a magyar helyesírás alapja egyedül az etimológia, vagyis a történeti származtatás 1-het. Állítása igazolására ismertet a világirodalom minden helyesírását, amey a szanszkritot és a középkori zsidót kivéve mind etimológikus, mint ahogy etimológikus a helyes alapon nyugvó magyar helyesírás is. Vele szemben Szarvas Gábor a fonetikus hangírás híve. A két terjedelmes értekezés mellett még a régebben megkezdett „Zsidók és az antiszemita áramlat“ és Riedl Frigyes „A magyar irodalom főirányai“ című hosszabb közleménysorozatának olvassuk befejező részét. Szépirodalmi rovatban az Értésítő kritikái közül az egyik Bodnár Zsigmond akció és reakció törvényének tarthatatlanságát bizonyítja be, a másik Petelei István Jetti című kötetéről beszél. A füzetet és vele az egész évfolyamot a *Budapesti Szemle* 1883—1893. évi folyamainak tartalommutatója fejezi be. —

Az „*Egyetemes Philologiai Közöny*“ X. füzetében Récsy Viktor egy érdekes görög költeményt közöl Szent László leányáról, Komnen János byzanczi császár nejről, a ki azt a Mindenható tiszteletére emelt templomot és monostort építtete, a mely a középkori Byzancznak legszebb ékessége volt. A költemény a XIV. százdból való és 145 sorból áll. — *Kalmár Elek* befejezi „Petőfi János vitézének népies elemei“ című cikkét, szintűgy *Lehr Vilmos* „Maitre Parthelin és XVI. századi német alakjai“ összehasonlító irodalmi tanulmányát. — *Varjas István* is befejezi a „Kritikai adalékokat a Statius Thebaisához írt scholionokhoz.“ — *Takács István* „Az idegen szók hangrendjéhez“ szól figyelemre méltóan. — *Heinrich Gusztáv* „Juhász Máté miszteriuma“ ismertetésével foglalkozik. — A *Hazai* irodalom rovatban a következő művek vannak ismertetve: *Codex Festi Farnesianus*, phototypikai másolata e hecses kéziratnak, leírással *P. Theurewk* Emiltől (ism. Vári Rezső); A francia nyelv elemi tanfolyama dr. *Theisz* Gyulától (ajánlja Balassa József); Róma törvényhozása a nép-

gyűlések korában: *Keil A.* (kedvezően ism. Fröhlich Róbert); A római költészet története *Ribbeck Ottótól*, ford. Katona Lajos; (terjedelmes ismertetés Pozder Károlytól.) — A Philologiai Programmértekezések rovatában ismertetve és bírálva vannak: *Maczki Váler*: A regény dialektikája (Góbi Imre); *Cserni Béla*: Látogatás Apulumban; *Téglás Gábor*: A római bányászok temetkezési módja Dáciaiban. (Mindkettőt Ruzsinszky Bálint); *Koltai Virgil*: Petőfi és Arany (Szigetvári Iván); *Frank Zoltán*: Nehány szó Szentjóni Szabó László és költészetéről (Rupp Kornél); *Werner Adolf*: Gróf Gvadányi József (Demek Győző); *Benő János*: A természet ekonomiája. (Váczy János) Vegyesek, Név- és tárgymutató zárják be a füzetet, a mely az egész XVII. évfolyam címlapját és tartalmát is hozza.

—i —s.

— *A Magyar Történeli Életrajzok* 1893. IX. évfolyamának 5-ik füzete november folyamán került ki a sajtó alól, a szerkesztő *Szilágyi Sándor* által írt I. Rákóczy György erdélyi fejedelem életrajzának utolsó fejezeteivel. A munkát magát, melyet a szerző annyi szeretettel és gondal írt, külön óhajtván méltatni, itt csak a füzet szép illusztrációit emeljük ki, melyek között 4 önálló van, u. m. Rákóczy György arcképe Rembrand után 1632-ből, Rákóczy Pál temetési pajza (színyomatban), Esterházy Miklós nádor arcképe s egy remek szép, tipikus kuruczokat ábrázoló kép, a mely magyar huszárok táborozását ábrázolja a harminczéves háborúból, egy a kölni városházában őrzött gobelinről. A szövegbe nyomott képek közt számos aláírás hasonmása s több arckép van (így a Homonnai Jánosé, gróf Trauttmansdorf Miksáé, Banner svéd tábornoké, Lósy Imre esztergomi érseké, Puchaim cs. tábornoké); a várak, városok és műemlékek képei közt a deési ref. templomé, u. ott a casinóé, Beszterce, Bukarest, Sárospatak, Szathmár vára, a kassai szt. Mihály kápolna, a szerencsi templom, Kreutzenstein vára, a kassai régi ref. templom képei. Mindezek s még számos egyéb illustratio magában is igazolja, hogy legdisebben kiállított tud. folyóiratunk a Történeli Életrajzok, melyeket a Tört. Társulat tagjai 5 frtért, mások 8 frtért szerezhetnek meg évfolyamonként. Az eddig megjelent életrajzok külön is megrendelhetők. A jövő (1894-iki) évfolyamban meg fog jelenni gróf Gvadányi József és Corvin János herceg életrajza; amazt *Széchy Károly*, emezt *Schönherr Gyula* írta.

— *A Századok* nov. füzetét egy erdélyi történeli emlék leírásával nyitja meg dr. *Beverth Vilmos*, „Egy sírkő a a nagy-szöllősi csataterén² cz. a. A csataterén, a hol Kemény János fejedelem 1662-ben a török hadak által segített Apafi Mihályval szemben elesett, emlékkő jelöli azt a helyet, hol Kemény János holttestét feltalálták. Az egyszerű téglaméleket 1851-ben újra építették; mert az eredetit a nagy-szöllősiek elhordták és pedig — csudálatosképen — azért, mert okleveleket véltek benne találni Hétúr községgel folytatott pörükben. Ennek azonban semmi felírata nincs. A csatában elesetteket száz lépésnyire ettől az emléktől közös sírban temették el; e felett egy sírkő állott, melyet mintegy 20 éve átvittek az ev. ref. templom sekrestyéjébe. A töredezett s megkopott emlék most már csonka felírata *Petrichevich Horváth János* nagyreményű fűj emlékét őrzi, a ki Kemény J. seregében esett el. A felirat azt nem em-

liti, hogy a fejedelem is ott temettetett-e el, vagy pedig Keresden, mint a hogy a gr. Bethlen család tradíciója tartja. — *Komáromy* András folytatja és befejezi „Egy hamis pénzverő a XVI. században“ cz. értekezését. Azután *Dedek* Crescens tesz jelentést néhány morva és csehországi levéltárról. A történeti irodalom rovata *Pauler* Gyula Árpádkori történetéből közöl egy fejezetet: Párhuzam Szt. László és Kálmán közt — s számos könyvismertetést. *A tárczában* *Pettkó* Béla a Chernel-család leveles-ládáját ismerteti; *Szádeczky* L. „Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet?“ cz. a. válaszol Erdélyinek.

Az *Akadémiai Értesítő* nov. füzete *Pauler* Gyula legújabb, nagyszabású munkájának (A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt) egy fejezetével kezdődik „A magyar nemzet fejlődéséről az Árpádok alatt“. — Azután a könyvkiadó vállalatban megjelentűdő „A régi Róma, a legújabbkori fölfedezések világitásában“ cz. *Lanciani* R. munkája bevezetéséből van egy részlet közölve (tord. *Lubóczy* Zs.). *Balassa* József: „A szlavóniai magyarok és nyelvük“ cz. értekezéséből közöl kivonatot. *Heinrich* G. Kazinczy levelezésének IV. kötetét mutatja be. A „Magyar Történeti Színműtár“ megindítását jelzi egy rövid cikk a Kóczán-díj pályanyertes munkáiból. *Pecz* Vilmos egy görög költeményt ismertet a várnai csatáról. Szily Kálmán György mester arithmetikáját mutatja be 1499-ből. Folyóiratok szemléje s jegyzőkönyvek zárják be a füzetet.

Szaksosztályi Értesítő.

Szaksosztályunk választmányja f. hó 10-én *Szamosi* János elnökle alatt ülést tartott, melyen az elnökség jelentést tett az „*Erdélyi Múzeum*“ eddig megjelent 10. évfolyama példányszámairól. A teljes példányok 40 és 80 közt váltakoznak. A hirdetett kedvezményes árak addig tartanak fenn, a míg a teljes példányok száma 20-ra száll le. A tagdíjak ezentúl az év első negyede leteltével postai megbízással fognak beszédetni. Az elnökség megbíztatik a folyóirat nyomtatása iránt jövő évre Ajtai K. Albert nyomdájával megújítani a szerződést. Elhatározottat Apáczai Cseri János székfoglalójának 500 példányban való kiadása s mellékletként az Erd. Múz. jövő évi I. füzetéhez csatolása. A vál. ülés legfontosabb tárgya volt a szaksosztály szabályzatának, ill. ügyrendjének revíziója, a mely a jan. végén tartandó közgyűlés elé fog terjesztetni.

— *Szaksosztályunk* f. hó 16-án d. u. 4 órakor r. havi ülést tart, melyen:

1. *Brassai* Sámuel: A fejlődés elméletéről —
2. *Jankó* János dr.: „Igriczek a Biharhegységben“ — fog felolvasni.